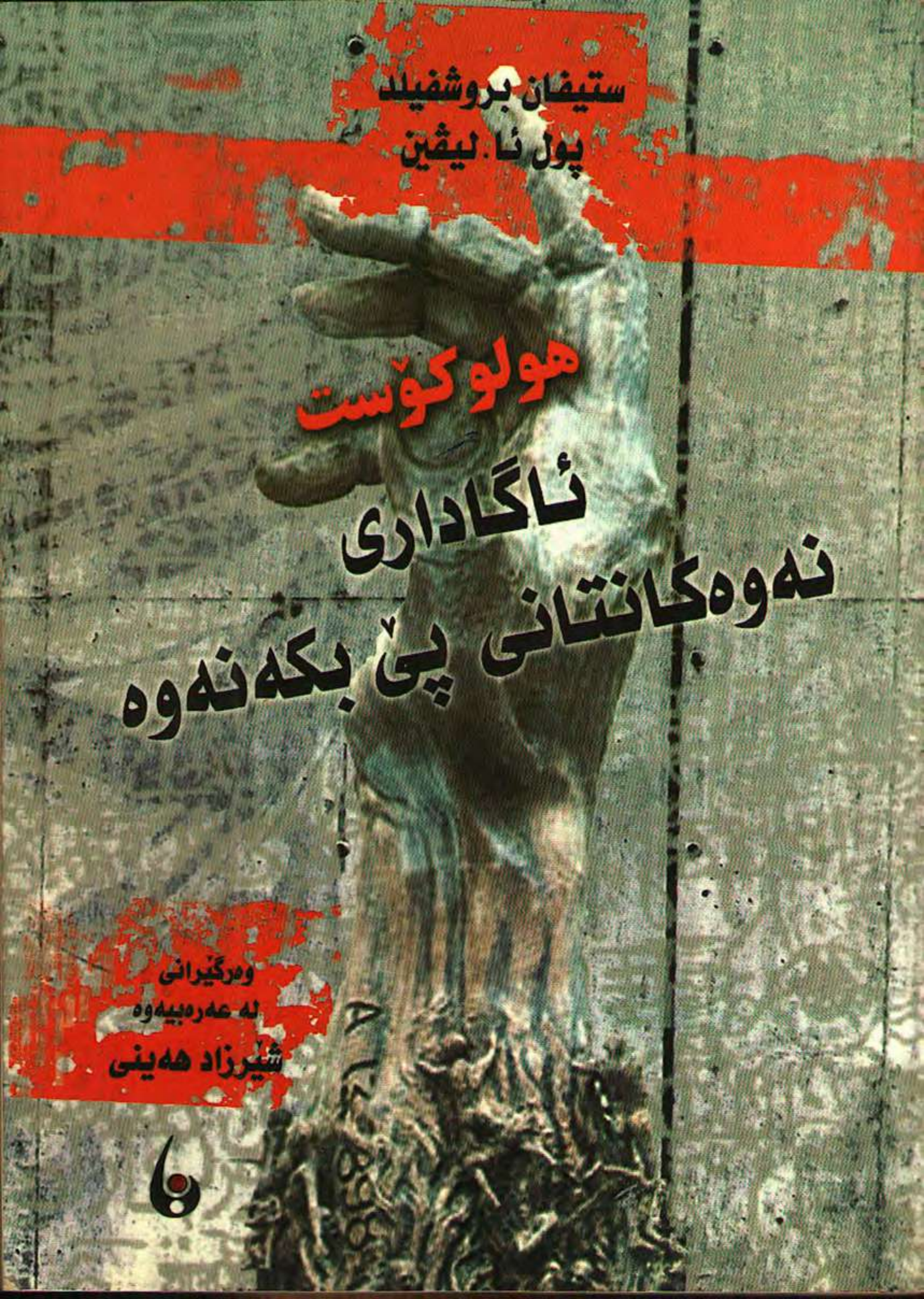

ستيفان بروشفيلد
پول ئا. ليڤين

هولوكۆست

ئاگاداری نەوەكانتانی پێ بكەنەوە

وەرگێڕانی
لە عەرەبییەوە
شێرزاد هەینی

هۆلۆکۆست

ئاگاداری نەوەکانتانی پێ بکەنەوە

کتێبێکە لە سەر قڕکردن
لە ساڵانی 1933ـ 1945 لە ئەورووپادا.

ستیفان بروڤفیلد
پۆل ئا. لیڤین

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە
شێرزاد هەینی

چاپی 2007
هەولێر

لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی فیکریی و ئەدەبیی نما
زنجیرەی (69)
سەرپەرشتیکردنی پرۆژەی چاپی کتێب
ئیسماعیل کوردە، ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل

ناوی کتێب: ئاگاداری نەوەکانتانی پێ بکەنەوە

نووسینی:
ستیڤان بروشفیلد
پۆل ئا. لیڤین
و: شێرزاد هەینی

نەخشەسازی: نما
بەرگ: ئارام
تیراژ: 500 دانە
چاپ: چاپخانەی تیشک
کوردستان/ هەولێر 2007

مافی لەچاپدانەوەی بۆ گۆڤاری نما پارێزراوە

وتەیەکی کورت:

ئەم کتێبە بە ناوی ئاگاداری ئەوەکانتانی پێ بکەنەوە.

لە لایەن حکومەتی سویدی و لە سەر داوای پەرلەمانی سوید بە چەند زمان بڵاو کرایەوە. ئەم کتێبە تیراژی سویدیەکەی ئەوەندە زۆر بوو، لە هەر پۆلێك، لە هەر دەزگایەك، لە کتێبخانەکان لە شوێنە گشتیەکان، ژمارەی زۆر دانراوە و بە پۆست و بە خۆرایش بۆ هەر کەسێك داوای کردبایە بۆیان رەوانە دەکرد.

ئەم کتێبە بە وێنەی جەرگبڕەوە کارەساتی سووتاندن و قڕکردنی جولەکەیە لە ئەوروپایە بە دەست نازییەکان بڵاوکراوەتەوە.

وێنە و شێوەی کوشتنەکان، راگوێزان و زەوتکردنی سامان و ژنەکان لە ژان و ئەنفال و سووتماکی خاکی کوردستان دەهێنێتە، کە بە دەست بەعسیەکان و داگیرکەرانی کوردستان بەردەوام پەیرەوییان کرد.

شێرزاد هەینی

هەولێر 2005/5/16

لە کاتی گفتوگۆی سەرۆك حیزبەکان لە یونیو 1 حوزیرانی 1997. سەرۆکی حکومەت یوران پێرشون پێشنیاری کرد بۆ ئەنجامدانی هەڵمەتێکی راگەیاندنی بەر بڵاو لە سەر فێرکردن بە ناوی" بەسەرهاتە زیندووەکان levande historia".

نیازەکە ئەوە بوو فێرکردنەکەی ماوەی شەڕی جیهانی دووەم بکرێتە خاڵی دەرباز بوون بۆ باسکردنی بابەتی هاوکاری مرۆڤایەتی و دیموکراسی و یەکسانی.
دەست پێشخەری ((بە سەرهاتە زیندووەکان)) چەندین چالاکی سیاسیە، زانیاریە بۆ دایك و باوك و بۆ سەرجەم کۆمەڵانی خەڵکە. بەشدار بوونی تایبەتکراوە بۆ خوێنندگاکان و جەخت لە سەر زانکۆکان و توێژینەوەکان بکرێت.
ئەم کتێبە یەکێکە لە چالاکیەکانی ((بە سەرهاتە زیندووەکان)) کەوا بە تایبەتی ئاراستەی گەورەکان کراوە.

پێشەکی:

حکومەت داوای لێکردبوین ئەم کتێبە دەربکەین تا ببێتە بەشێك لە دەست پێشخەریەك بۆ ((بەسەرهاتە زیندووەکان)). دانانی کتێبێك لە سەر بابەتێکی گران و هەم لایەن وەك فێرکردن بە ماوەیەکی کورت کارێکی ئاسان نیە.

لە بەر بڕوابوونمان بە گرنگی نیشاندان و پێشکەشکردنی بابەتی فێرکردن بە شێوەیەکی دروست ئەم کارەمان وەرگرت. زانیاری لە سەر فێرکردن شتێك نیە بتوانرێت بە شێوەی پڕوپاگەندە یان وەك ئەریتەکانی پیشەیی چارەسەر بکرێت. هەڵسەنگاندنیش دەگەڕێتەوە لای خەڵکانێتر کەوا بڕیار لە سەر سەرکەوتنی کارەکانمان بدەن. کۆششمان کرد بۆ ناوێتەکردنی بابەتە زانیاریەکان بە دەنگی کەسەکان.

ناچار بووین چەندین بڕیاری قورس بدەین، کارێکی بەژانە کەوا لە ناو چەندین دەنگ و سیما بژاری بکەین و لێیان ورد ببینەوە. خەڵك زۆر لە سەر فێرکردن دەزانن، بابەتەکە لە مێژە بە تێری باس کراوە. ڕێگا بۆ نوشیتر پرۆپاگەندەی رقایەتی دەگۆرێت بۆ مەسەلەی پۆلکردنی ئادەمیزاد و جیاکردنەوەو دوورخستنەوەیان و لە کۆتاییشدا بۆ لە ناو بردنی جەستەییان لەو ئۆردوگایانەی بۆ ئەم مەبەستە دروستکراون. ئەستەمە بتوانرێت ئەو زیانانە دەست نیشان بکرێت کەوا لە ئەنجامی بۆ چوونی نازیەکان بۆ دامەزراندنی ئەڵمانیای گەورەی خاوەن ((رەگەزی بێگەرد)) ، بەڵام فەوارەکە روونە. قوربانیەکانی فێرکردنە بە بەرنامەکە گەیشتە 6 . 5 ملیون جولەکە و نزیکەی نیو ملیون قەرەج و ژمارەی سەد هەزار کەس و هەروەها شاهیدی یەواو چەند ملیون مەدەنی پۆلۆنی و گیراوی شەڕی سۆڤیەت. بەڵام ئەو ژمارانە چی دەگەیەنن؟ لە بەر ئەوەی ژمارەی دەرەی زۆرە بۆیە مانایان نامێنێ، دواییش ئاسان نیە مانایە ڕاستەقینەکەی لە بیر بکرێت. بۆیە پێویستە مرۆڤ کۆششی ئەوە بکات کەوا لە پشت هەر دەرەیەك ناوێك ، دامەزراوەیەك، کەسێك دڵسۆزی هەبێ، دواڕۆژی بە فیڕۆ چوو، منداڵ ، دایك و باوك و خزم. بۆیە ئێمە لە لاپەرەی داهاتوودا دەست بە باسکردنی

منداڵەکانی ((بولنهـوزردام)) دەکـەین. چیرۆکێکە کۆتایەکـەی خەمناکیـە. بەداخەوە سیمای فڕکردن وایە، نازییەکان لە شەڕەکەدا یەك ملیون و نیو منداڵی جولەکەیان کوشت، لە نۆ منداڵی جولەکە لە ئەوروپا نۆیـان گیانیـان لـە دەست دا. پرسیارەکەش ئەوەیە چۆن کرا؟هیوامان وایە ئەم کتێبە هاوکاری بێ بۆ رووناك کردنی لایەنی فڕکردن لە سوید، هەروەها ببێتە خاڵی دەرچوون بۆ گفتوگۆ لە سەر رەوشت و دیموکراسی و نەریتەکان و بنەماکانی مرۆڤایەتی لە نێوان باوك و منداڵەکانیان. نەك هەر بۆ ئەو سەردەمە و بەس بەڵکو بۆ دوارۆژیش. بەڵام کتێبەکە هەر ئەوەندە ببێتە سەرەتایەك بۆ ئەوانەی بایەخی پێدەدەن. ئەو زانیاریانەی کە تێدایە بەشێکی کەمە لە ساڵە ترسناکەکانی شەڕی جیهانی دووەم. ئێمە تەنیا رووەکەی دەبزوێنین و بەس ، بۆیە داواکارین هەموو خوێنەران خۆیان کۆشش بکەن و خۆیان بۆی بگەڕێن.

لە کۆتاییدا ئەوە بە هەل دەزانین سوپاس پێشکەش بەو هەموو کەسانە بکەین کە یارمەتیان دەین بۆ دانانی ئەم کتێبە لە ماوەی دەرچوونی بە ماوەیەکی کورت. چونکە بێ یارمەتی ئەوان نەدەکرا، ئەرکی زۆرتر لە پێویستیان کێشا بۆ تەواو کردنی Bokförlaget nature och kultur ئەم پرۆژەیە ، ئەوانیش ، لینا ئالبین دەزگای بەخشی. ئەنا ـ کارین یوهانسون(بەرپرسی پرۆژەکە و کارکەر لە بەشی راگەیاندن لە بارەگای حکومەت لە روزنباد)، سانا یوهانسون (وێنەکان). یاکوب فیجیلیون(نەخشە و نیگارەکان). ئەلسا فولفارت ((نەخشەسازی بەرگەکە)) ، ماریتا زونابند و ئیڤانوکرییری ((وەرگێران)). سوپاسی یارمەتی ئەنیتا کلرب و میالوفنجارت دەکەم، کە لە زۆر بواردا یارمەتیان داوین و بەبێ ئەو یارمەتیانە ئەم کتێبە تەواو نەدەبوو.

ستۆکۆلم لەینایەد / کانونی دووەمی1998

ستیفان بروشفیلد و پول. ئا. لیڤین.

*مەبەست لە وشەی فڕکردن لەم دەقەدا فڕکردنی بە کۆمەڵی جولەکەیە لە ماوەی شەڕی جیهانی دووەمدا بە دەستی نازییەکان لە ئەڵمانیا لە سەردەمی هتلردا.

منالأن ئازەلی تاقیکردنەوەی تاقیگەکان:

لە نیسانی 1945 دا هێزەکانی هاوپەیمانان هێرشیان گەیشتە ناو خاکی ئەڵمانی نازیی، بەڵام ئەڵمانیا تا 8 ی / مایو/ ئەیاری هەمان ساڵ دەستی نەدا. سەرەڕای ئەوەش شارەزاکانی روودانی تاوانەکان ئەوەی لە دەستیان هات بەڵگەنامەکانیان فەوتاند و راستییەکانیان سەروژێر کرد.

لە کاتژمێری 8ی ئێوارەی رۆژی 20ی ئەبریل/ نیسان کەوا هەمان رۆژ بوو کە دوا یادی لە دایکبوونی هتلر کرا. ئوردوگای گرتنی نیونگام Neuengamne هەڵکەوتوو لە دەرەوەی شاری هامبۆرگ گیراوە ئەسکەندناڤیەکان بە پاسی سپی جوڵکرا. لە ئوردوگاکەدا 20 منالی جولەکەی تەمەن 12. 5 ساڵ هەبوون، دەیان کیژ و دەیان کوڕ بوون، لەوانە چواریان خوشك و برا بوون . ئەوان بۆ رزگار بوون نەبوون. ئەوانە بۆ نموونەی تاقیکردنەوە هەڵگیرا بوون. چەند مانگ بوو دکتۆری SS کورت هایسمایر ئەنجامی دەدا. چەندین نەشتەرگەرییان بۆ منالان کرد بوو بۆ دەرهێنانی گرێ لمفاوییان لە جەستە یان و دەرزی وەرەم ((سیل))ی زیندوویان لە پشتیان دەدە. بکتریا ئەم نەخۆشیەیان راستەوخۆ بە بۆرییەك لە سیپەکانیان دەکردن. هایسمایر لە لێپرسینەوەی ساڵی 1964 دا لە کەڵی ئەنجام درابوو وتبوی ((مـن هیچ جیاوازی مەبدەئیم لە نێوان جولەکە و ئاژەڵەکانی تاقیکردنەوەدا هەست پێنەکردووە)).

پاش چەند سەعاتێك منالەکان و چوار گیراوە گەورەکەی کە چاوی لێیان دەبوو گواسترانەوە بینایەی خوێندنگایەکی گەورە لە هامبۆرگ پێش نیوەی شەو گەیشتن. چوار گەورەکە دوو دکتۆری فرنساوی ((گابریل فلورنس و رینیە کونیویلە و دوونەکەی تریش هۆلەندی بوون ئەوانیش دیرك دیوتیکو و ئەنتۆن هولزل)) بوون. خوێندنگاکەی ئەو دەستەیەی بۆ رەوانە کرا ناوی بولینهاوزر بوو و چەند مانگێك بوو کرابووە پاشکۆیەکی گرتوخانەکە و بۆ کۆکردنەوەی ئەو ئەسکندناڤیانە بوو کە نیازیان بوو ئازادیان بکەن.

دەستەکە راپێچی ژێر زەمینەکە کران، لە ژووری سوتانی سوتەمەنیدا بۆ گەرمکردنەوە گەورەکانیان بە بۆرییەك بە بنمیچەکەیان هەڵواسین ، دوایش

منداڵەکان هەندێکیان دەرزی مۆرفینیان لێ درابوو بەکێکیان شەربوو ناوی جورجیس ئەندریە کوهن بوو. بە پێی ئاخاوتنی دکتۆری ئەس ئەس ئەلفرد ترزبنسکی یەکەم جار جۆرجیس بە خەوتووی لە سێداره درا. ئەو بە دیوار هەڵواسرا وەك ئەوانیتر ئەبوو کە بە بۆرییەکە هەڵواسران. عەریفی تایبەتی ئەس ئەس یوهان فرام بە هەموو هێزیکەوە توندی دەگرتن.
منداڵەکان دوو دوو وەك تابلۆ هەڵدەواسران، ئەوانی لە لێپرسینەوەکەی ساڵی 1946 دا دوانیان دا بوو وتبویان هیچ لە منداڵەکان فرمێسکیان لە چاوان نەهاتە خوارێ. بە مردنی منداڵەکان پێکی شادی هەڵدرا و جگەرە بە سەر پیاوانی ئەس ئەس دابەشکرا و دوای ئەوان نۆرەی بیست گیراوی سۆڤیەتی هات، ناویان نەزانرا. بەڵام ناوی منداڵەکان وا بوو((مانیا ئەلتمان 5 ساڵە.لیلکابیرنباوم 12 ساڵ و سرکیس گولدینگر 11 ساڵ. ریفیکاهیرزبرگ 7ساڵ. ئەلکسندر هوردمان 8 ساڵ. ئەدوارد هوردمان 12 ساڵ. لیاکلیجرمان 8 ساڵ. جورجیس ئەندریە کوهن 12 ساڵ. بلومل مکلر 11 ساڵ. جاکلین مورجنستیرن 12 ساڵ. ئەدوارد رایشنباوم 15 ساڵ. سیرجیودی سیمون 7 ساڵ. ماریك ستاینباوم15 ساڵ. هـﭬاسرمان 8 ساڵ. ئەلیناور ڤیتونسکا 5 ساڵ. رومان ڤیتونسکی 7 ساڵ. رومان زیلر 12 ساڵ. روشلا زیلربارێ 9 ساڵ.
بۆ رۆژی دوایی تەرمەکانیان بۆ نوینگلم راماڵران بۆ سوتاندن. ئێستا خوێندنگاکە ناوی یانوس کورزاك شولەیە و لە حەوشەی خوێندنگاکە گوڵی یچوك راگیراون بۆ بیرەوەری منداڵەکان.
لە 17/ ئوگست/ ئەبدا باوکی منداڵ جورجیس ئەندریە و خێزانەکەی لە شاری پاریس بۆ ئوشفیتز دووز خرابۆوە، ئەوەش کاروانی ژمارە (27)ەمینی جولەکەی فرنساوی بوو کە دوور خرابوونەوە و یەکێکە لە دوا کاروانی دوور خراوەی جولەکەی فرنساوی بوو. بە گەیشتنی جورجیس ئەندریە بۆ ئوشفیتز بۆ تاقیگەی تەندروستی هەڵبژێردراو لە کۆتاییەکانی نوڤمبر/ تشرینی دووەم گواسترایەوە ئوردوگای نوینگام.

پێشەکی:

ناتوانرێت مێژووی نازییەکانی ئەڵمانیا لە نازییەکانی جیهان جیا بکرێتەوە، فڕکردن لە بیرەکانی ئایدلۆژی رەگەزپەرستی ئودۆلف هتلر سەرچاوەی گرتووە کە لە کتێبەکەی ((خەبتم Mein Kampf)) روونە. نە هتلر و نە حیزبە نازییەکەی بۆیان نەدەکرا نکۆڵی لەوە بکەن کە دژایەتی کۆمەڵگای دیموکراسی و بەهاکانین. لە لای ئەوان ((رەگەز)) لە پێش هەموو شتێك بووە.

هیچ بەهایەکیان بۆ مرۆڤ بێجگە لەوەی کە مرۆڤ دار دەستی بێ بۆ ئامێری دەوڵەتی رەگەزپەرستیان بێ دادەنا. بە وەرگرتنی دەسەڵات لە 30/ینایر/کانوونی دووەم 1933 لە لایەن نازییەکان یەکسەر ئەم ئایدلۆژیانەیان پەیرەو کرد.

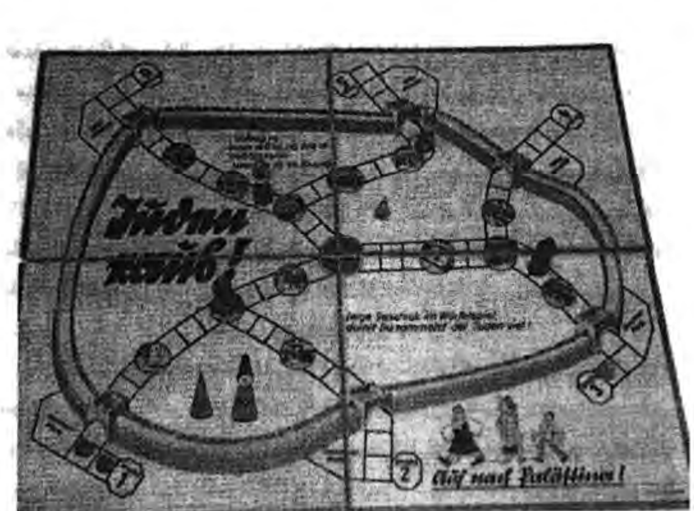

پێشینەکانی هزری ڕەگەزپەرستی

هزری رەگەزپەرستی لە ئەوروپادا لە مێژە ڕەگی داکوتاوە و گەشەی کردووە، رووناکبیران و فەیلەسوفەکانی سەدەی حەقدەیەم پێشبینی جۆرەها رەگەزی مرۆڤیان کرد بوو. لە ساڵی 1854دا دبلوماسی فرنساوی ئەرتور دوجوبینو کتێبێکی بە کاریگەری زۆری لە ژێر ناوی ((نایەکسانی لە نێوان رەگەزکانی مرۆڤدا)) بڵاو کردەوە و پێشبینی ئەوەی کردبوو کەوا رەگەز ((ئاری)) خۆی بە زلتر و شکۆتر رەگەز دەزانێ، هەروەها هەرە شەشی لە ((ناوێتە بوونی رەگەزی)) لە گەڵ ((بێجگە لە ئاری)) لەوانەی بە هەمان پلە گەشەیان نەکردووە دەکرد. ئەم بۆچوونەش لە لایەن توندڕەوە ئوروپاییەکان و ئیمپریالیزمەکان کاریگەری زۆری هەبوو. لە بەر ڕۆشنایی بیردۆزی گەشەسەندنی سروشتی تشارلس داروین کە دەڵێت ((ئەو کەسەی زۆرتر خۆی بگونجێنێ ئەو دەمێنێ)) پاشان پیاوانی هزر و ڕۆشنفکران ئیشیان بۆ چەسپاندنی ئەم هزرە لە کۆمەڵگا کرد. بیردۆزەکەی داروینی کۆمەڵایەتی کەوا ناسرابوو چەندین بۆچوونی دەگرتەوە کە پوختەکەی وایە بۆ ((بە هێزەکان)) ڕەوایە بریار لە سەر ((لاوازەکان)) بدەن. ڕووناکبیری ئەڵمانی . ئینگلیزی هـ.س.شامبرلین H.S.Chamberlain لە ساڵی 1899دا بیرۆکەی ئەوەی کەوا ((رەگەزی ئاری)) کەوا میتال جرمانس سەردەستەیەتی دەتوانێ ئایینی کریستیان و شارستانی ئەوروپی لە ترسی دوژمنی جولەکە رزگار بکات.

بەرهەڵست کردنی سامیەت و بایولوژی رەگەزی

جولەکە لە چاخەکانی ناوەڕاستەوە لە ئەوروپا ژیاون، لە سەرەتاکانی سەدەکانی ناوەراستەوە کەنیسە جولەکەیان بەوە تاوانبار کرد کەوا ئەوان یەسوعیان کوشتوە و بەوەش تاوانبار کران کەوا یەسوع بە مەسیح نازانن. ئەم بۆچوونە ڕەوشتی جولەکەی بەرەو خراپی برد و لە چەند سەدەی رابردوودا هێرشی توند و کۆمەڵکوژییان دەرحەق کراوە. بە هەڵکردنی باهۆزی دیموکراسیەتی شۆڕشی

1789

فرنسا لە ساڵی 1798 رەوشەکەیان کەمێ هێور بۆوە و دەروازەی چاکبوونی رەوشی جولەکە کرایەوە و وەک لێهات بەدەنی ئازادی جولەکە ناو بڕێت لە چەرخی نۆزدەهەم توانیان وەک مرۆڤ ئاسایی بەشداری کۆمەڵ بکەن. لە کۆتاییەکانی چەرخی نۆزدەهەم شێوەی نوێی دژایەتیکردنی جولەکە سەری هەڵدا ((دژایەتیکردنی سامیەت)) کاردانەوەی لە سەر دەرکردنی ئازادییەکان هەبوو. دژایەتیکردنی سامیەت بووە چەکێکی سیاسی، لە رۆژانی قەیرانە روحیەکان و ئابوورییەکان و سیاسییەکاندا پەنجەی تاوانیان ئاراستە دەکرا کەوا جولەکە کاریگەری زۆریان لە سەر کۆمەڵگە هەیە و جولەکەش بەوە تاوانبار دەکران کەوا پیلانیان هەیە بۆ وەرگرتنی دەستەڵاتی هەموو جیهان.

لەوماوەیەدا زانستی هاوچەرخ مۆرکی بیرۆکەکانی داروینی کۆمەڵایەتی پێوە نووسا و سیمای ناسراو بە ئەیوجینك وەرگرت ((هەموو پێویستیەکانی بکرێت تا کەماسی زگماکیبوون لە ناوك . ناوڵەمە . نەبێت)) هەروەها باس لە پارێزگاری رەگەزی بێگەرد کرا. خاوەنی ئەم جۆرە بیردۆزانە دەیان ووت کۆمەڵگە لە لایەن ناوکی بوونی بێکەڵك ((لاوازی هەرەشەی لێدەکات و دەیان ووت دەکرێ پاراستن و چاککردنی جۆری ((تەندروستی)) کۆمەڵ بکرێت بە قەدەغەکردنی ئەو ناوکانە لە زۆر بوون و بڵاو بوونەوە. بۆچوونەکانی ئەم بزاڤە لە چەرخی بیستەم لە ئەوروپا و ولایەتیەکگرتووەکان بە نەزۆککردنی ژمارەیەکی زۆری ژنان جێبەجێ کرا.

لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهاندا 1914-1918دا روون بۆوە کەوا کۆمەڵگای پیشەسازی دەتوانێ کۆمەڵگوزی بکات و زۆر لە شەڕکەرە دێرینەکانی حیزبی نازی و بینەرانی کارەساتەکە و شکان و نسکۆی ئەڵمانیا جولەکەیان پێی تاوانبار دەکرد، ویست و هاندەر بوو بۆ تۆڵەسەندن، نازییەکان وتیان پێویستە ئەڵمانیا رزگار بکەین و لە سەر نوێ لە دایك بێتەوە ئەوەش بە پەیرەوکردنی سیاسەتی زانستی بایولوجی رەگەزی و بە پارێزگاری ناوکی بوونی بێگەرد و دژ بە سامیەت، ئامانجی ((رەگەزی بێگەرد))و کۆمەڵگای هاوشان کە جیاوازییەکانی ((سروشت لە نێوان مرۆڤدا جێگای رێز و ستایش بێ)).

یاساکانی نورنبێرگ پڕ بە پێستی بیردۆزەکان بوو، ئەو یاسایە جولەکەی گرتەوە و دوایش قەرەج. تەنیا بۆ ((هاوڵاتی خاوەن خوێن ئەڵمانی یان ئەوانەی پەیوەندییان پێوە هەیە)) ڕەوایە مافی تەواوی هاوڵاتی پیادە بکەن، دوایی زانایانی یاسا و پارێزەران ئەوەشیان خستە پاڵی کە دەڵێ ((لە دژی هەموو یاساکان کە دەڵێ هەموو مرۆڤ یەکسانن ...... سوشیالیستی نەتەوەیی ڕێنمایی توندی پێویستی لە مەڕ جیاوازییەکانی بنچینەیی مرۆڤدا دانا ....)).

ئەوەی هۆکاری بنچینەیی ئایدلۆژی و دەروونی و تەکنەلۆژیی بۆ فڕکردنی داڕشت و لە نێوان ساڵانی 1933- 1945 دا بە پێی ئایدلۆژی هتلر و نازیەت پرۆسەکانی کوشتن و فڕکردنی بە کۆمەڵ دژ بە جولەکە و قەرەج جێبەجێ کرا. لەوە زۆرتر جێگای بڕوا کردن نیە بۆ دەست بە سەر گرتنی ڕەگەزیەکی تر. ئەو مرۆڤەی کە بە ڕوونی هەست دەکات کەوا ڕەچەڵەکی دەگەڕێتەوە سەر ڕەگەزیەکی بێگەرد و هەرگیز ئەم هۆشە گوم ناکات. ڕەگەز کەس بەرز دەکاتەوە بۆ ڕوونکردنەوەی خود لە ڕاستیدا. هێزێکی زۆری پێدەبەخشێ و دەتوانم بڵێم لە سەرووی سروشتەوەیە. ئەوەی کە لە کەسێتری جیا دەکاتەوە کە لە ڕەسەندا ئەویش لەم تێکەڵە مرۆییەدا بووە کە کەسانی تری هەموو گۆشەیەکی ئەم ئاوەدانیەی هاتیتە ناوی.

هـ.س.شامبیرلین. زانای ڕەگەزکانی ئەورووپی.

مەسەلەی جولەکە مەسەلەیەکی ئابووری نیە و بەس، بەڵکو مەسەلەی ڕەگەز و کێشەی شارستانیشە. جولەکایەتی کارەساتی میللەتانی ئەورووپایە.

یار ئیمانوئیل لیتاندر.بازرگان و پەرلەمانتاری سویدی 1912

ئەو کەسەیە ! Juden raus)) جولەکە بۆ دەرەوە کەوا کارگەی ئەڵمانی لە سییەکان پێشکەشی گەورە و گچکەکانیان وەك ((یارییەکی خۆش)) یان کردبوو. کڵاوی بوکەشوشەکان یارییەکە وەك ئەو کڵاوانە بوو کە جولەکە لە سەدەکانی ناوەراستدا ناچار کرا بوون لە سەریان بکەن، دەتوانی ئەم کاریکارەگەز دژ بە سامیەت لە سەر کڵاوەکە ببینیت. هەروەها ئەم نوسینەش لە سەر تابلۆکە بەدی

دەكرێت ((ئەگەر سەركەوتیت بۆ دەركردنی شەش جولەكە ئەوا سەركەوتنێكی روونت بە دەست هێناوە)).

. ئەو گەنجانـە فێـر ئـابن بێجگـە لـەوەی وەك ئەڵمانیـەك بـیر بكاتـەوەو بجولێتەوە، ئەو كیژ و كورانەی لە تەمەنی دە ساڵییدا لە رێكخراوەكەمان دەبنە ئەندام مەزەندە وایە كەوا یەكەم جارە هەوای پاك هەڵدەمژن. پاش چوار ساڵ لە پێشڕەویی دێنە ناو ((هێزەكانی هتلر)) و لەوێش چوار ساڵیان دەهێڵنەوە (....) لە درێژایی ژیانیاندا سەربەست نابن.

وتـاری ئودولـف هتلـر لـە

1938/2/2

كورێك لە هێزەكانی هتلر كیژۆڵەیەك لە كۆلۆنێكی ئەڵمانی لە پۆلونیا. ئەم كۆلونیـە دروستكراوە بـە مەبەستی گەشـەی ((بـواری ژیـان)) ی ئـەڵمانی لـە خۆرهـەڵات. دانیـشتووانە راستەقینەكان دوورخرانـەوەو خێزانـە ئەڵمانیـەكان دەستیان بە سەر كێڵگەكانیان داگرت.

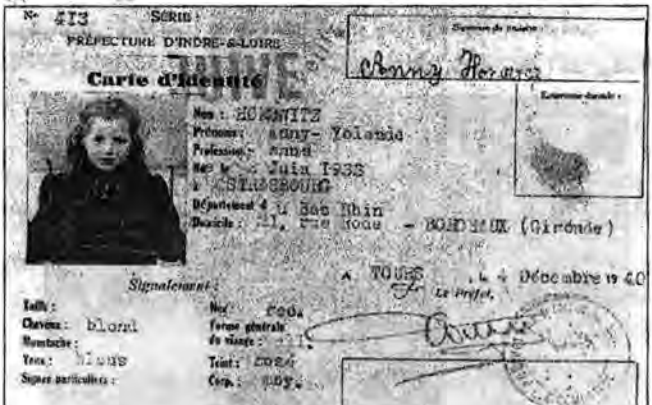
N° 413 SÉRIE :
PRÉFECTURE D'INDRE-&-LOIRE
Carte d'identité
Nom : HOROWITZ
Prénoms : Anny- Yolande
Né le : Juin 1938
à STRASBOURG
Département du Bas Rhin
Domicile : 21, rue Rode - BORDEAUX (Gironde)
A TOURS, le 4 Décembre 1940
Le Préfet,
Signalement :
Taille :
Cheveux : blond
Moustache :
Yeux :
Signes particuliers :
Nez :
Forme générale du visage :
Teint :
Corp. :
Anny Horowitz

پسوڵەی ناسینی ئانی هوروڤیتز

پاش داگیر كردنی فرنسا لە ساڵی 1940 لە لایەن ئەڵمانیەوە سەر ژمێری هەموو جولەكەكانیان كرد و ئەوەش یەكەم هەنگاو بوو بەرەو قڕكردن.

نانی هوروفیتز له دایکبووی ستراسبۆرگه 1933. جولەکە ((بێگانەی ژێر چاودێری)) ئەوە بوو کە لە سەر پسولەی ناسنامەکەی نوسرابوو، گیراو یەکەم کەس بووە ڕەوانەی ئەو ئوردوگای نزیک تورز کراوەو دواییش بۆ ئوردوگای درانسی کە یەکێکە لە ناوچەکانی دەورو پشتی پاریس و لەوێشەوە لە 11/ سیپتەمبەر/ ئەیلول/1942 لە کاروانی 31 لە فەرنساوە بۆ ئوشفیتز دوور خرایەوە. فریدای دایک و خوشکی باولیت تەمەن 7 ساڵانی لە گەڵ چووە، ئەم گەشتە هەزار کەس پیاو و ژن و منداڵ بوو. بە گەیشتنیان 600 کەسیان ناونوسکردن لەوانە هەموو منداڵەکان بۆ ژوورەکانی گاز. نانی و باولیت دوو کەسی نزیکەی یەک ملیون و نیو منداڵە، جولەکە بوون لە ماوەی قڕکردندا کوژران. ڕێژەی ڕزگار بوونی منداڵان یەک لە دە منداڵ بوو، بواری ڕزگار بوونی منداڵە جولەکەکان لە هەندێ شوێندا هەر نەبوو وەک لە پۆلونیا و وڵاتانی بەلتیک.

پێویستە پەروەردەی تەواوی گەنجانی ئەڵمانی بێجگە لە خوێندنگا و ماڵی دایک و باوکیان لە هێزەکانی هتلر جەستەو گیانو ڕەوشتیان بکرێت تا لە گەڵ گیانی سوشیالیستی نەتەوەیی بۆ خزمەتی گەل و بەرژەوەندییەکانی بگونجێ.

- (چەند بڕگەیەک لە دەقی یاساکەی هێزەکانی هتلر) هتلر یوگند 1935

ئەم وێنەیە لە کتێبی منداڵانی ئەڵمانی((Der Giftpiz)) (قارچکی ژەهر) وەرگیراوە کە لە ساڵی 1938 بڵاو کراوەتەوە. دیارە کە چۆن بۆ ئەوەی خوێندنگاکان لە مامۆستا و خوێندکارانی جولەکە پاک بکرێتەوە و ببێتە ((ئارییەکی بێگەرد)).

هەروەها کتێبەکە ئەوەی روون کردینەوە وەك چۆن زەحمەتە جیاوازی لە نێوان ئارچکی زەهراوی و ئەو ئارچکە بکرێت کە دەخورێت، ئاواش زەحمەتە جیاوازی لە نێوان جولەکە و دز و تاوانبار بکرێت.

1919 16/ سبتەمبەر/ ئەیلول

هتلر دەچێتە ناو حیزبی کرێکاری ئەڵمانی (DAP)

1920 8/ ئوگست / ئاب

دامەزرانـــدنی پــارتی کرێکــاری نەتــەوەیی سوشیالیــستی ئەڵمانیNSDAP

1923 8 ـ 9/ نۆڤەمبەر/ تشرینی دووەم

کودەتـا هتلـر ویـستی حکومـەتی بـایەری بروخێنـێ بـەڵام هەرەسـی هێنا.لە ئەبریل/ نیسان بۆ ماوەی 5 ساڵ حوکم درا و ئەوەش ساڵی 1924 بوو لەم زیندانەدا کتێبی (خەباتم)Mein Kampt نووسی.

1925 نۆڤەمبەر/ تشرینی دووەم

هێزەکانی ئـەس ئـەس لـە مـونیخ دامـەزرا بـۆ ئـەوەی ببێتـە پاسـەوانی تایبـەتی هتلر.

1928 20/ مایو/ ئەیار

هەڵبژاردنی پەرلەمان ،حیزبی نازی رێژەی 2/6 لە دەنگەکان هێنا.

1930 14/ سپتەمبەر/ ئەیلول

هەڵبـژاردنی پەرلـەمان. لـەو کاتـەی جیهان لـە سـستی ئـابووری دابـوو نازییەکان رێژەی18.3 x لە دەنگەکانی هەڵبژاردنیان وەدەست هێنا.

1931 دیسمبەر/ کانوونی یەکەم

هەڵاسانی تەنگژەی بێکاری لە ئەڵمانیا. ژمارەی بێکاران گەیشتە 5.6 ملیون کەس.

بەهاری 1932

هتلر دوو خول هەڵبژاردنی بۆ وەرگرتنی سەرۆکایەتی دەدۆڕێنێ.

31یولیو/ تەمموز

هەڵبژاردنی پەرلەمان، پارتی نازی سەرکەوتنێکی زۆر لە هەڵبژاردنە ئازادەکە وەدەست دێنێ و نازییەکان دەبنە خاوەن گەورەترین حیزب لە ئەڵمانیا بە وەرگرتنی 37.4 ڕێژەی دەنگەکان.

6 نوفمبەر/ تشرینی دووەم

هەڵبژاردنی پەرلەمان. نازییەکان پاشەکشیان بوو و ڕێژەی 33.1 دەنگەکان دەهێنن.

1933 30 نیابر/ کانوونی دووەم

ئودولف هتلر دەبێتە ڕاوێژکاری ئەڵمانیا، یەکسەر جولەکەکانی ئەڵمانیا هەست بسەر هەڵدانی سیاسەتی نازیەتی دژ بە جولەکە دەکەن.

20ئادار/ مارس

دانانی یەکەم ئوردوگای گرتن ئەویش داخاو(Dachau)ی دووری 16کم هەڵکەوتووی باکووری ڕۆژئاوای میونیخ.

1 . 3 ئەبریل/ نیسان

پارێزەر و دکتورەکان ئەچوونە گەرەکە جولەکە نشینەکان.

ئەبریل/ نیسان

دەرکردنی جولەکەکان لە فەرمانگە حکومییەکان.

15/ مایو/ ئەیار

دامەزراندنی سوتانگەی ئاشکرا بۆ سوتاندنی ئەو کتێبانەی نوسەرەکانیان جولەکە بوون یان دژ بە نازیەت نوسرابوون.

14/ یولیو/ تەمموز

حیزبی نەتەوەیی سوشیالیست نازی دەبێتە تاکە حیزبی مۆڵەتدراو لە ئەڵمانیادانانی ئەو یاسایانەی کەوا نەزۆککردنی بە زۆری بۆ قەرەج و جولەکە و ئەڵمانیە کەم ئەندامەکان و بەدەنگەکانی دانا.

سپتمبەر/ ئەیلول

لادانی هەموو جولەکەکان لە هەموو چالاکییە ڕۆشنبیرییەکان.

((تەواوی خشتەکاتییەکە لە لاپەرەکانی(   )دایە.

ژیانی جولەکەکان پێش شەڕ

پێش گەیشتنی نازیەت و وەرگرتنی دەسەڵات جولەکە لە هەموو وڵاتانی ئەوروپایی ژیانیان ئاسایی دەبردە سەر. ژیانیان لە خۆرئاوای ئەوروپا و ناوەراستەکەی جیاوازی هەبوو لە گەڵ ژیانی جولەکە لە ئەورووپای خۆرهەڵات. لە ناوەراستی چەرخی نۆزدەهەم پاش سەدان ساڵ ئەزادپەرستی و چەوسانەوە و تا جیاکردنەوەیان لە گەرەکی تایبەتی((گیتو)). وڵاتانی خۆرئاوا و ناوەراستی ئەورووپا بەڵێنیان دابوو رێز لە هاوڵاتیانی جولەکە بگرن و مافی هاوڵاتیان بپارێزن بە پێی ئەوەی ناونرا رزگاری. لەم ئازادییەدا جولەکە رژانە ناو کۆمەڵ و هەنگاریان نا بۆ تازەگەری و لە بەر سەرکەوتنیان لە کۆمەڵگای ئەورووپیدا کەوتنە بەر هێرشی سیاسی بەتایبەتی و پلەی یەکەم لەو دەستانەی دژ بە گۆرانکاری بوون لە کۆمەڵ. وای لێ هات جولەکەکانی ئەورووپایی خۆرئاوا و ناوەراست بوونە نموونەی هاوبەشی ژیانی رۆژانە و زۆربان هەستیان بە دڵنیایی و هیوا کرد گەرچی هێما و دیاردەی دژایەتیکردنی سامیەت و رق و دژ بە جولەکەش هەستی پێدەکرا. پیاوانی جولەکەش هاوشانی پیاوانیتر و هاوڵاتیان بەشداری شەڕی یەکەمی جیهانیان کرد بۆ پاراستنی کەرامەت و سەروەری وڵاتەکانیان و هەروەها دەستی هاوکار بوون بۆ بنیات و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکەیان تا وای لێهات کەم هەبوو نیگەران بێ و بیر لەوە بکاتەوە رۆژێ دێ نازیەت قڕیان دەکات. جولەکەکانی ئەورووپایی خۆرهەڵات لە ئەڵمانیا و فرنسا لە چەرخەکانی چواردە و پازدەو وە هاتبوون و لە وڵاتانی وەك پۆلونیا و وڵاتانی بەلتیك و ئوکرانیا و روسیا و رۆمانیا دەژیان. بە تێپەر بوونی سەدان ساڵ رۆشنبیری و کەلتووریان لە سەر بنەمای ئاینی جولەکە و زمانی یدیش دامەزراند. جولەکەکان دوور لە مەسیحیەکان و لە شارۆچکەی لاچەپ و گوندی دوور دەژیان. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا زۆربەی جولەکە لە ئەورووپای خۆرهەڵات هەمان پیشەی جارانی خۆیان کرد کە لە مێژە پێیان ئاشنان بەڵام زۆری نەخایاند ژمارەیەکی زۆری جولەکە پێشکەوتن و بوونە بەشێك لە ژیانی چینی

ناوەندی لە شارەکاندا. سەرەڕای ئەوەی کە یاسا کۆنەکانی باو هەبوون بەڵام ئەوان دەوری زۆریان لە ژیانی شارەکان پەیدا کرد.

رەگی دژایەتیکردنی سامیەت لە کەلتووری ئەورووپای خۆرهەڵاتدا قوول بوو و بە تایبەتی بە هۆی پروپاگەندەی حکومەت دژ بە جولەکەکان. ئاڵۆزی باری ژیانی جولەکەکان وای کرد زۆریان بۆ وڵاتەیەکگرتووەکان کۆچ بکەن. لە سییەکاندا پەیوەندی نێوان کەمینەی جولەکە و زۆرینەی مەسیحی زۆر ئاڵۆز بوو، زۆر کەس لە هەردوو لا جولەکە و ناجولەکە داوای گۆڕانکاری لە ریشەیان بۆ ئەم رەوشە باوە دەکردنەوە ملیۆنەها جولەکەیەی کە لە پێش شەڕی یەکەمی جیهاندا لە ئەورووپای خۆرهەڵاتدا دەژیان. بەڵام پاش ماوەیەکی کورت دووچاری مردن بوون بە دەستی مەکینەی فڕکردنی نازیەت. بە نەمانیان کەلتووری دەوڵەمەندی جولەکەکان لە ئەورووپای خۆرهەڵات بزر بوو.

کاریکاتوری فەرنساوی " کلاسیکی" دژ بە سامیەت لە ساڵی 1898. زۆر هێما و نیشانەی تاپلۆ کە بابەتی سەرەکی دژایەتیکردنی نازیەتە بۆ سامیەت .

ئەو جیهانە زۆر ترسناك بووە بۆ ژیان ئەوەش لە بەر ئەوە نیە ئەوانەی کە بەدکاری دەکەن. بەڵکو لەبەر ئەو کەسانەی خۆیان دوورە پەرێز رادەگرن و وازیان لێ دەهێنن بەدکاری بکەن.

ئەلبرت ئەنشتاین فیزیائی و خەباتگێڕێك لە پێناوی مرۆڤایەتی.

ئانە فرانك

ئانە لە یونیو/ حوزەیرانی 1929 لە فرانکفۆرت ئام ماین لە دایکبووە، دەفتەری بیرەوەرییەکانی یەکێکە لەو بەڵگەنامە گرنگانەی لە سەر فڕکردن. لە تەمەنی سێزدە ساڵییەوە دەستی بە نوسینی کردبوو، لەم دواییەدا دەفتەرەکە لە شێوەیەکی کورت نەکراوەیی بڵاوکرایەوە و وەرگێردراوەتەوە سەر پەنجا زمانی دونیا. ماوەیەکی کەم پاش وەرگرتنی دەستەڵات لە لایەن هتلر لە ساڵی 1939 ئانە لە گەڵ خێزانەکەی ئاوتۆی باوکی و ئادیتی دایکی و مارگوتی خوشکی بەرەو هۆڵندا رایانکردووە. ئەوانیش وەك زۆربەی زۆری خێزانە جولەکەکانیتر وایان زانی شوێنی ئارام و شیاوو دوور لە راونانیان دۆزیوەتەوە، لەم وێنەدا تەمەنی شەش ساڵانە و لە تەنیشتیەوە دەستە خوشکی سانەی لە گەڵە کە لە ئومستردام بەوە کۆتایی هات کە نازییەکان لە ناکاو هۆڵندایان لە مایو/ ئەیاری 1940 داگیر کرد. ئەوتوفرانك وەك هەموو جولەکەکانیتری هۆڵندا و وڵاتانیتری ئەورووپایی ناچار بوو بە دوای حەشارگەیەك بگەرێ و خۆیان و خێزانەکانیان لە ترس راونان و ناردنیان بۆ ئوردوگاکانی فڕکردن لە پۆلونیا تێدا بشارنەوە.

خێزانەکەی لە یولیو/ تەمموزی ساڵی 1942 خۆیان لە شوێنێکی نهێنی نهۆمی سەرەوەی خانوویەك دۆزیەوە. ئانە لە دەفتەری بیرەوەریەکەیدا سەر بردەی ئەو بریارە گرنگەی نوسیوەتەوە((خۆشاردنەوە کارێکی ترسناك بوو، ئەو جولەکانەی خۆیان شارد بۆوە و ئاشکرا دەبوون یەکسەر رەوانەی ئوردوگای گرتنیان دەکردن و مردنیشی سزای ئەو کەسە بوو کە یارمەتی دەدان)). گەرچی هاوسێیەکەیان یارمەتی پێشکەش کردن بەڵام لە دواییدا گستاپۆ پێی زانین و لە 14 ئوگست / ئابی 1944 گیران و وەك سەد هەزار جولەکەی هۆڵندایی پێش ئەوان راپێچی فرانك و لەوێش بۆ وستربورك کران ئوردوگایەکە دەکەوێتە دەرەوەی ئەمستردام و لەوێشەوە خێزانەکە بۆ ئوردوگای گرتن لە ئوشفیتز لە سەرەتاکانی سپتمبر / ئەیلول / 1944 دوور خرانەوە. ئادیتی دایکی پێش ئازاد کردنی ئوشفیتز لە نیار/ کانوونی دووەمی 1945 مرد و لە کاتی خۆیدا ئانە و مارگوت رەوانەی

ئوردوگای گرتنی بێرجن ـ بێلسن لە ئەڵمانیا کرابوون هەردووکیان کە گەیشتبوون توشی تیفۆ ببوون و لە مارس/ئاداری 1945 مردن و رزگاربونیان بە چاوی خۆیان نەبینیبوو و ئوتو لە ژیاندا مابوو و دوایی گەرایەوە هۆلەندا و دەفتەری بیرەوەریەکانی ئەنەی دەست کەوت کە لە لای هاورێیەکەی خێزانەکەیان بوو. لە سەدەکانی ناوەراستدا قەرەج لە باکووری هیند بە رێگای وڵاتی فارس و ئاسیای بچوک و بەلقاندا بە راونراوی گەیشتنە ئەورووپا. ئەو کاتانە وا مەزەندە دەکرا کەوا ئەوانیش ناوێتەی جولەکە و کۆچەری‌تری بێجگە لە جولەکەن کەوا مردنی مەسیحیانیان لە ئەستۆدایە، ساڵانێکی زۆر کوشتنی قەرەجێک تاوانێکی گەورە نەبوو، زۆر جار لە ناوەراست و خۆرهەڵاتی ئەورووپا قەرەجیان راودەنا و وەك ئاژەڵ دەیان کوشتن. قەرەج هەندێکیان بە گەرۆکی مانەوە و هەندێکی تریان تێکەڵ بوون و ناوەرانەوە. لە زۆر ناوچەدا وەك کۆمەڵێکی ئەسەنی زۆرتر دەناسران نەك وەك کۆمەڵەیەکی کۆمەلایەتی خاوەن دوا پێگە لە رێز بەندی کۆمەلایەتی. زۆر پێوەند و ئەفسانەیان بۆ دادەمەزراندن و هەتا ئەم زەمانەش ئەوە باوە کەوا قەرەج منداڵان دەفرێنن و جادووگەری و نوشتەکاری دەکەن و سەرچاوەی زۆر نەخۆشی ترسناکن. گومان و دڵرەقی بەرامبەریان ئێستاش وەك جاران قووڵ و گەورەیە.

قەرەج و رەگەزپەرستی

قەرەج هەر لە سییەکانەوە لە هەموو ناوچەیەکی ئەورووپادا دەژیان و لە ئەڵمانیادا سی هەزار قەرەج لە خانووی کرفانە وەك هاوڵاتی ئاسایی دەژیان. زۆر پێش هاتنی نازیەکانیش دژایەتی‌و جیاوازی ئەزادیان دەرحەق دەکردن‌و لە سەرەتای سەدەی بیستەم لە ئەڵمانیا ((نوسینگەی زانیاری قەرەج)) دەستی بە تۆمارو ئەرشیفکردن و ناونوسینی بۆ کردن‌و وا تێدەگەیشتن کەوا ئەوان مەترسییان هەیە و دەبێ ئاگادار و هوشیار بن و بە تایبەتی بۆ مەسەلەی ((ئاوێتەی رەگەزکان)). لە ساڵی 1905 ئامیلکەیەکی وێنەدار بڵاوکرایەوە و چەندین زانیاری لە مەڕ پەیوەندی خزمایەتی و نزیکبوون سەدان قەرەجی ئەڵمانی تێدا بوو. لە ساڵی 1926دا لە ولایەتی بایرنی ئەڵمانی پرۆژەی یاسای

((قەلاچۆکردنی قەرەج و گەرۆك و بێکاران)) پەسەند کرا لەم یاسایەدا هاتبوو کەوا هەر قەرەجێك نەتوانێ بسەلمێنێ کار دەکات و بەرهەمی هەیە دەست بە سەر دەکرێت. پاش ساڵی 1933 نازیەکان ئەم یاسایە و یاسای تریشیان پەیرەو کرد و بە پێی ئایدلۆژی نازیەت دەستکرا بە راونانیان بە هەمان شێوەی دەرحەق بە جولەکە دەکرا. گەرچی سەرکردەی هێزەکانی پاسەوانی تایبەت SS هاینریش هملر بۆچوونی جیاوازی هەبوو، ئەو وای مەزندە دەکرد کەوا ئەزادی ((ئاری بیگەرد)) لە نێو قەرەجەکاندا هەیە. بەڵام بیرۆکەکە ئەوە بوو لە لای زۆربینەی زۆریان ((بە پێی پێویست نەبوو)) دوایی کارەکە بۆ ئەوە جێماوە کە بە بیولۆژیای رەگەزەکان دەناسرا کە دەتوانێ دەستنیشانی ئەو کەسانە بکات کێ دەکوژرێت و کێ بۆی هەیە بژیت.

یاسای بایرن بۆ قەلاچۆکردنی قەرەج و گەرۆك و بێکاران

16ی یولیو/ تەموزی 1926

بڕگەی یەکەم: قەرەج و ئەوانەی وەك قەرەج گەرۆکن . ئەوانەی بە گەرۆك ناسراون . دەتوانن بە گالیسکە و کرفانەکانیان بگەڕێن کە مۆڵەتیان لە لایەن دەسەڵاتدارانەوە پێدراوە، ئەم مۆڵەتەش بۆ یەك جارە و بۆ ساڵێکە و دەتوانرێت هەر کاتێك لێیان وەربگیرێتەوە. (...)

بڕگەی دووەم: قەرەج و گەرۆکەکان بۆیان نیە زارۆکی لە تەمەنی خوێندنیان لەگەڵ بێ بگەڕێنن، دەگونجێ دەسەڵاتدارانی پۆلیس چاوپۆشیش بکات ئەگەر بکرێ ئامادەکاری هەبێت بۆ فێرکردنی منداڵەکان.(....)

بڕگەی نۆیەم: دەسەڵاتدارانی پۆلیس بۆیان هەیە هەر قەرەج و گەرۆکێك بۆ ماوەی دوو ساڵ دەست بەسەر بکەن کە تەمەنی گەیشتبێتە شازدە ساڵ. کە دەتوانێ بیسەلمێنێ کاری تایبەتی هەیە و کار دەکات، ئەوەش لە پێناوی پارێزگاریە لە یاسای گشتی.

ترولانی و قەرەج

لە ئادار/مارسی 1933 پالەوانیەتی کۆلەمستی کێشی ناوەندی لە پاریزانی ئەریش سیلج وەرگیرایەوە بەس لە بەر ئەوەی جولەکە بوو، ئەم نازناوە بە قالایکمایەوە هەتا یونیو/حوزیرانی1933 کەوا دوو پاریزانکیتر کەوتنە بەرامبەری یەکتر و ناوبزیوانی ناری لە گۆشەیەکی سەکۆکە راوەستا بوو، ئودولف ڤیت لای راستی زۆر بەهێز بوو. لە گۆشەی بەرامبەریشی یوهان ترولان راوەستا، یەکیتی کۆلەمەستی ئەلمانی لایەنگیری نازیەت حەزی نەدەکرد ترولان بۆ ئەم ناز ناوە بەشداری بکات لە بەر ئەوەی قەرەج بوو، بەلام یوهان ترولان ناودار بە ((گبس)) قەرەج یەکێك لە ناسراوترین پاریزانایانی میللی لە ئەلمانیا و نازییەکان هەستیار بوون بەرامبەر رای گشتی، دەبوایە یەکیتی کۆلەمستی هەلاوێری کردبایە و رایگەیاند کەوا ڤیت دەست نیشان کراوە چونکە ئەو دەتوانێ بەر بەرەکانێی ترولان بکات.

لە 9ی یولیو/حوزیران ترولانی دژی شکاندنێکی گەورەی لە بەرامبەرەکەیدا و ترولانی تەمەن 29 سال لە دابەزینی دوازەمینەکەی سەمای لە چوار دەوری دژەکەی دەکرد و بە شێوەیەکی گالتەجاری و کەمی ژمارەی خالی لە سەر دەژمارد بۆیە ئامادەکەرانی دابەزینەکە هەستیان بە شەرمەزاری کرد و بریاریاندا دابەزینەکە یەکسان بێ، جەماوەرەکە زۆر توورە بوون و بۆ چەند دەقیقەیەك دەنگیان بەرز کردەوە و هەرەشەی شکاندنی هۆلەکەیان کرد، بۆیە ئامادەکەرەکان لە کۆتاییدا لە ئەنجامەکە پاشگەز بوونەوە و بریار درا کەوا ترولانی پالەوانی کۆلەمستی کێشی سووکە لە ئەلمانیادا.

دوایی گۆڤاری تایبەت بە وەرزشی کۆلەمستی ((بۆکس سپۆرت)) رەخنەی لێدەگرت و نوسیبووی ((بەشێوەیەکی بۆکسانێی دەکرد کە هیچ پەیوەندی بە کۆلەمستێ نەبوو)) یان بە شێوەی ((شانۆگەری)) و کەوتبوە گالتە پێکردن بە خۆی و بە ((قەرەجیەکەی کە مەزندە ناکرێ)) پاش هەشت رۆژان نازناوەکەیان لێی وەرگرتەوە و سنووریشی بۆی وەك یاریکەرێکی بۆکسانیان دانا.

بۆ دابەزین و پاریەکی تری کاری پێشینەی بۆ کرا، بەقژی بۆزەوە دابەزی، لە جیاتی هەڵپەڕین و سەما و سوڕان لە سەر سەکۆکە ئەمجارە چەندین بۆکسی پێکەوەی بۆ دەدات و ((گبسی)) لە جاری پێنجەم بە خوێنەوە بەر دەبێتەوە.

لە ئوردوگای گرتندا هەر دوو براکەی جێدەهێڵێ و لە ساڵی 1939دا دەڵێ دەمەوێ بچمە ناو سوپا و لە سوپای پیادەیی لە روسیا شەڕ دەکەم، لە ساڵی 1942دا ((گستابو)) لە کاتی مۆڵەتیدا دەیگرێت و رەوانەی ئوردوگای گرتنی نوینگام دەکرێت و ناچار دەکرێت گرانتر و قورستر کار بکات. سەربازەکانی هێزە تایبەتیەکانی ئەس ئەس لە ئاهەنگەکانیاندا بە کردنی یاری ((پاڵەوانی ئەڵمانیا)) رادەبوێرن و کاتی پێبەسەر دەبەن و بۆکسانێ لە گەڵ ترولانی برسی تەمەن 35 ساڵان دەکەن و کە سەربازانی ئەس ئەس بێزار دەبن تەقەی لێدەکەن لە 9ی فبریر / شوباتی 1943 لە ئوردوگای نوینگام دەیکوژن.

لە شاهیدی دانی پیاوێکی ئەڵمانی نەخۆشی سیکس:

هاوکات لە شارەکەماندا هەڵمەتی گرتنی هیمۆسیکسواڵەکان دەستی پێکرد. یەکێک لەوانەی گیرابوون هاورێیەکی من بوو لە تەمەنی بیست و سێ ساڵیدا بووم دەمناسی و پەیوەندیمان هەبوو. گستابو ((پۆلیسی نهێنی)) هاتنە ماڵەکەی و لەوێ راپێچیان کرد. وە نەبێ گەڕان بە دوایدا بەرهەمی هەبێ و ئەگەر یەکێك ئەوە بکات ئەوا ئەویش دووچاری گرتن دەبێ. بۆ گومان و تاوانبار کردن ئەوە بەسە تەنیا ناشنایان بیت. گستابو هاورێکەمی گرت و ماڵەکەیان پشکنی (...) لە هەموویان خراپتر دەفتەری ناونیشانەکەی بوو. ئەوانەی ناویان هەبوو گیران و یان ئەوانەی پەیوەندیان بەو هەبوو لەوانە منیش (....) دەبوایە زۆر وریا بین لە هەموو پەیوەندیەکانمان و ناچاریش بووم هەموو جۆرە پەیوەندییەکانم لە گەڵ هەموو هاورێکانم بېڕم، لە شەقامەکاندا خۆمان لە یەکتری لادەدا تا خۆمان توشی ترسناکی نەکەین. شوێن بۆ هیمۆسیکسواڵەکان دیداریان نەما.

هیمۆسیکسواڵەکان

کە نازییەکان دەسەڵاتیان وەرگرت ڕاوی ئەو کەسانەیان نا کە هیمۆسیکسواڵ بوو چونکە وایان هەست دەکرد کەوا گەشەی ئەم کۆمەڵەیە هەڕەشە لە ژمارەی بوون لە کۆمەڵگای ئەڵمانی و تەندروستی ((جەستەی میللی)) دەکات. یەکەکانی ئەس ئەس گەمارۆی شوێنەکانی دیداریان دەدان وەك قاوەخانەکان، ماڵە تایبەتییەکانیان، پۆلیس ئەوەی پێکرا بۆ تەنگاو کردنی هیمۆسیکسواڵەکان کردی.

ئەم ڕاونانە کۆششی درێژخایەنی کاری لیبراڵ کۆتایی پێهێنا. نازییەکان هاوکاری هەموو ئەم یاسایانەیان کرد کە دژایەتی ئەوانەی دەکرد کە چالاکی هیمۆسیکسواڵیان هەبوو، لە سییەکاندا ڕاونانی لادەرەکان و گرتنیان زۆر بوو. سەرکردەی هێزە تایبەتییەکانی ئەس ئەس هیلر نوسینگەیەکی بۆ دانا کاری ئەوە بوو ناونوسی هیمۆسیکسواڵەکان بکاو تەنگاویان بکات و زۆر لە نازییەکان داوای چەسپاندنی سزای لە سێدارەدانیان دەکرد بۆ ئەوانەی هیمۆسیکسواڵین ((بێڕەوشتن)).

لە ساڵانی 1939 . 1937 ئەم ڕاونانە زۆر بووو ژمارەی گیراوی پیاوانی ئەخۆشی ئەڵمانی و ئەمساوی گەیشتە 100 هەزار پیاو و لەوانە 15 . 10 هەزاریان ڕەوانەی گرتووخانەکان کردن و سێگۆشەی ڕەنگی وەنەوشەییان لە یەخەدان و پیاوانی ئەس ئەس زۆر دڕندانە مامەڵەیان لە گەڵ دەکردن بۆیە زۆریان مردن و ژمارەی مردووەکان بەڕاستی نەزانرا، بەڵام هەندێ زانیاری هەیە کەوا هیمۆسیکسواڵەکان لە گرتووخانەکان 60٪ی ئوردوگاکانی گرتن مردن.

نازییەکان ویستیان نێوان ئایدلوژیا و ((زانست)) بۆ دژایەتیکردنی ئەخۆشە سیکسیەکان بە یەکتری گرێ بدەن و چەندین ((تاقیکردنەوە))ی نادروستیان بە شێوەی دوور لە زانست لە سەر ئەنجام بدەن و مەبەستیش گۆڕینی ڕەوشتی هیمۆسیکسواڵەکان بوو.

کەم ئەندام و ((نامۆیە کۆمەڵایەتیەکان))

لە بیستەکاندا هەندێ لە زانایان وایان بە باش دەزانی کوشتن و لە ناوبردنی ئەو مرۆڤانــە دروستە کــە ((بێکــەڵکن)) ballastexistenser بۆیــە چــەند کۆمەڵەیان لێجیاکردنــەوە و بــە تایبــەتی ئەوانی کــەم ئەنــدام و شــێتن و ئــەم دەربڕینە جەسپا کە دەڵێ ((ژیــان ژیان ناهێنــێ)) نازییەکان ئەو بۆچوونانەیان خێرا وەرگرت، کەوا دەیەوێ هاوکاری ((لەش ساغەکان)) بکات و ((نەخۆش)) و ((سووك و بێ نرخەکان)) لە ناو ببــات. بــەڵام هەڕەشــە دەرەکییەکانی دژ بــە ((تەندروستی جەستەی میللی)) کە لە جولەکە و قەرەج بۆیان دەهات بــە دوور خستەوە و جیاکردنــەوە و کوشــتن بەربەرچیان دایەوە. هەڕەشــەی نــاوەوەش لــە بیرکردنــەوە یــان کــەم ئەنــدام و لــە مێشك و جەستەکان بــوون و هــەروەها ئــەو کەســانەی کــە لــە گــەڵ ((کۆشــشی میللــی)) نــەدەگونجان و بــە کەســانی ((بــێ بەرهــەم)) ی ئابووریــیــان دەزانــین و بــارێکی قورســن لــە ســەر بــە هێــزە بەرهــەم هێنەرەکان. بایولۆژی ڕەگەزی بە ((چاوی کەم)) سەیری دەکردن و خووڕەوشتە خراپــەکانیان بــە پــشتاو پــشت دەزانــن و ئــەوەش ترســناکی زینــدووە لــە ســەر تەندروستی ((جەستەی میللی)).

بۆ((پاکژ کردنەوەی)) کۆمــەڵگا و ((ڕەگەزی ئاری)) نازییــەکان بۆ جێبــەجێ کردنی مەرامەکانیان هەزارەها کەسیان لە توێژی هاوڵاتیــان گــرت کەوا زەحمەتــە پێناسەیان بکرێت. بە بیــانۆی ((نــامۆی کۆمەڵایــەتی)) جیاکرانــەوە. ئــەم توێژە

ژنە سۆزانییەکان و ئەوانەی یەك دوو کاریان پێسپاردراوە و سەرپێچی جێبەجێ کردنیان کردووە بووە. هەروەها ئایدلۆژیای نازییەت سزای ئەوانەشیان ئەدا کە رەوشتەکانیان بە جۆرێك لە تووڕەیی لێکئەدایەوە و هەتا ئەوانەی لاساری بچوکیشیان کردبایە و بە دیدی بایولوژییانە بە ((سووك و بێنرخ)) یان ئادەنا. لەبەر رۆشنایی زانستی باو لە ئەڵمانیای نازی ((تاوانی زینەوەری)) ئەو کەسانەی لەو خانانەدا ریز ئەکران دووچاری ئەزۆکی یان خەساندن ئەهاتن و لە ئوردوگاکانی گرتندا سێگۆشەی رەشیان لە یەخە ئەدان.

وێنەی پروپاگەندەیی پیاوانی جولەکەی کەم ئەندامن کە لە ئوردوگای گرتنی بوخنڤالد لە نێوان ساڵانی 1938- 1940دا گیراوە، ئەم کەم ئەندامانە بۆ نازییەکان هیچ سوودی ئەبوو بێجگە لەوەی بکرێنە ((مادە)) بۆ تاقیکردنەوەی تەندروستیەکانیان پاش گرتنی ئەم وێنەیە ئەوانە زۆر نەژیاون.

1934 13 یولیو/ تەمموز

بە پێی یاسا ژن هێنان نێوان ئەڵمانیەکان و کەسانی رەگەز نامۆ و کەسانی ئاکار شێواو قەدەغە کرا.

2 / ئوگست/ئاب

مردنی سەرۆکی ئەڵمانی پول ڤون هیندنبورگ

19/ئوگست/ئاب

هتلر خۆی وەك ڤوهرر ((پێشەوا، سەرکردە بۆ دەوڵەتی سێیەم)) رایخی سێیەم راگەیاند.

ئوکتوبەر/ تشرینی یەکەم نوڤمبر/ تشرینی دووەم

هەڵمەتی گرتنی هیمۆسیکسواڵەکان لە سەرانسەری ئەڵمانیادا.

1935 ئەبریل/ نیسان

دەرکردنی شاهیدەکانی یەهوا لە فەرمانگە حکومیەکان و گرتنی زۆریان.

21/ مایو/ئەیار

بریار دەرچوو کەوا نابێ جولەکە خزمەتی سەربازی بکات.

15 سپتمبر/ ئەیلول

لە کۆبوونەوەیەکدا حیزبی نازی یاساکانی نورنبیرگی پەسەند کرد.جولەکە بۆی نیە مارەیی لە گەڵ کەسانی خاوەن ((خوێنی ئەڵمانی)) یان پەیوەندی سێکسیان لە گەڵ بکەن، لە سیەکاندا لە ئەڵمانیادا(400) یاسا بۆ سستاندنی هەموو مافەکانی جولەکە دەرچوو.

26نوڤمبر/تشرینی دووەم

بۆ فەرەج و رەش نیە مارەیی لە گەڵ کەسانی خاوەن ((خوێنی ئەڵمانی)) بکەن.

1936 17 یونیو/ حوزیران

سەرۆکی پاسەوانی تایبەت ((ئەس ئەس)) هاینرش هیملر گرایە سەرۆکی پۆلیسی ئەڵمانی.

1 . 6 ئوگست/ ئاب

هتلر یاریەکانی ئۆلومپی لە برلین کردەوە.

1938 13مارس/ئادار

((Anschlus)) رایخی سێیەم نەمسای داگیر کرد.

ئەبریل/نیسان

چەندین یاسا بۆ ناونوسکردنی هەموو سەرمایەی جولەکەکان و ژماردنیان دەرچووە.

15. 6یولیو/تەمموز

نوێنەرایەتی 32 دەوڵەت لە ئەڤیان گفتوگۆ لە سەر کێشەی پەنابەرانی جولەکە دەکەن.

17 ئوگست/ ئاب

دەبوایە ژنانی جولەکەی ئەڵمانیا نازناوی ((سارا)) و پیاوەکان ناوی ((ئسرائیل)) بە ناوەکانیان بلکێنن.

5 ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم

مۆرکردنی پەساپۆرتی جولەکە بە پیتی J واتە جولەکە.

28 ئوکتۆبەر/ تشرینی یەکەم

دوورخستنەوەی 17 هەزار جولەکەی بەرەچەڵەک پۆڵۆنی لە ئەڵمانیاوە بۆ سەر سنووری پولونیا.

10. 9 نوڤمبر/ تشرینی دووەم

شەوە کریستالیەکە. راونانی دژواری جلەکە و کوشتنی و زیانی زۆر و گرتن و دوور خستنەوەی نزیکەی 30 هەزار جولەکە بۆ ئوردوگاکانی گرتن.

15نۆڤمبر/ تشرینی دووەم

قەدەغە کردنی خوێندنی منداڵی جولەکە لە خوێندنگاکانی ئەڵمانیا، پاش شەوە کریستالیەکە سوید رازی بوو 500منداڵی جولەکە لە ولاتەکەی وەرگرێت.

1939 30یەنایر/کانوونی دووەم

هتلر بە پەرلەمانی ووت شەڕی جیهانی واتە ((فڕکردنی رەگەزی جولەکە لە ئەوروپا)).

21 فیرایر/ شوبات

دەبوایە جولەکەکان زێر و خشڵ و میتالە بە نرخەکانیان دابنێن.

29 یولیو/ حوزیران

دوورخستنەوەی 400پیرە ژنی قەرەج بۆ ئوردوگای گرتن لە رافنسبرۆك لە نەمسا.

1 سیتمبر/ ئەیلول

سەرەتای شەڕی دووەمی جیهانە بە گرتنی پولونیا.

کۆمەڵەکانی ئەڵمانی ئینساتز چەند قەشە و ئەکادیمی و جولەکەیان کوشت.قەدەغەی هاتوچۆ بۆ جولەکە پاش کاتژمێری نۆی ئێوارە.

20 سیتمبر/ ئەیلول

بۆ جولەکە نیە رادیۆی تایبەتی بە کار بێنێ.

ئوکتوبەر/تشرینی یەکەم

دوورخستنەوەی جولەکەی ئەڵمانی بۆ دەڤەری لوبلین.

20/نۆڤمبەر/تشرینی دووەم

هیلمر فەرمانی دادەموو ((ژنانی قەرەج و فالگرەکان)) بگیرێن.

23/ نۆڤمبەر/تشرینی دووەم

دەبوایە هەموو جولەکەیەك ئەسرەگەزی داود هەڵگرن.ئەم فەرمانە هێدی هێدی لە ئەڵمانیا کاری پێکرا و دوایش لەو ولاتانەی کە داگیرکران .

1940 یەنایر/کانوونی دووەم

یەکەم پرۆسەی کوشتنی نەخۆشە جولەکە ئەڵمانیەکان کە ناتەواو بوون بە گاز کوژران.

ئەپریل/نیسان

ئەڵمانیا وڵاتانی دانیمارك و ئەرویج و بلجیکا و هۆڵندا و فرنسای داگیرکرد و فەرمەجەکانی ئەڵمانیاشی بۆ پۆلونیا ئاوارە کرد.گیتوی لودزی لە جیهانی دەرەوە دابڕی.هیلەر فەرمانیدا ئوردوگاکانی گرتن لە ئوشفیتز دروست بکرێت.

3 ئوکتوبر/تشرینی یەکەم

دەرکردنی چەند بڕیاری کەنارکراو دژ بە جولەکەکانی فرنسا ((ڤیشی)) دەرچوو.

ئوکتوبر/تشرینی یەکەم

ڕاپێچ کردنی هەموو جولەکەکانی وارشۆ بۆ گیتو. دابڕانی گیتۆ کە لە ناوەراستەکانی نۆڤەمبر / تشرینی دووەم لە جیهانی دەرەوە.

1991 یناییر/ کانوونی دووەم

پرۆسەی ناونوس و ژماردنی جولەکە لە هۆڵندا کرا.

1 مارس/ ئادار

هملر سەردانی ئوردوگای ئوشفیتز دەکا و فەرمان دەدا ئوردوگایەکی تر لە بیرکناو ((ئوشفیتز 2)) دروست بکەن. ڕێگا دەداتە کۆمپانیای ئای.جی.فاربن کەوا گیراوەکان بۆ دروستکردنی کارگەیەك لە نزیك ئوشفیتز بە کار بێنێ.

ڕاونانەکە

نازییەکان جولەکەیان بەوە تاوانبار دەکرد کەوا ڕۆژێ دادێ دەستەڵات وەردەگرن، جا بۆ ئەوەی بتوانن پلانەکانیان دژ بە جولەکە جێبەجێ بکەن دەبوایە جولەکە لە هەموو بوارەکان و چالاکیەکانی کۆمەڵایەتی ئاسایی دوور بخەنەوە. بۆ ئەمەش کار زۆر کرا لە ئەپریلی 1933دا حکومەت و حیزب بڕیاریان دا کڕین و فرۆشتن لە گەڵ دوکان و بازارگاکانی جولەکە نەکەن. ئەو پیلانە سەری نەگرت، چونکە

گەلی ئەڵمانی پشتیوانیان نەکرد، بۆیە نازییەکان فێربوون کەوا دەبێ ئاگادار بن و پشتیوانی میللی راستەقینە بە دەست بێنن یان رەزامەندی هێمن.

لە سییەکاندا نازییەکان زیاتر لە 400 یاسایان بۆ داماڵینی جولەکەی ئەڵمانیا لە مافە شارستانیەکان و ئابوورییەکانیان راگەیاند. جێبەجێ کردنی ئەم یاسایانە لە ئەڵمانیادا ماوەی درێژی ویست، بەڵام لە نەمسا هەر لە رۆژی داگیرکردنی لە لایەن ئەڵمانیاوە لە مارس/ئاداری 1938 جێبەجێ کرا. لە هەر دوو وڵاتدا هەموو ئەو سامان و سەرچاوەی ژیانی خۆیان و خێزانی دکتور و پارێزەر و مامۆستا و فێرکەر و بەڕێوەبەری کۆمپانیای جولەکەیان زەفتکرد و خوێندکاری جولەکەیان رەوانەی خوێندنگای تایبەتی کرد و بواریان نەدەدان لە سیمینارەکان ئامادە بن و زۆربەی مامۆستایانی جولەکەی زانکۆکانیان ناچار کرد واز بێنن و وڵات جێبهێڵن و ئەوانەی نوێیەکی هێمنیان دۆزیەوە بە ناچاری هەموو سامانەکانیان لە پاش خۆیان جێهێشت و رۆیشتن.

وەك چۆن بە خێرایی ئاوارە کردن ئەنجام دەدرا ، ئەڵمانیەکان هاوکاری حکومەتەکەیان کرد و هیچ نارەزاییان لە جۆلکردنی ئەڵمانیا لە جولەکە نیشان نەدا و ئەوانەی نارەزاییان هەبوو یان دەستی یارمەتیان بۆ جولەکە درێژ کرد زۆر کەم بوون. لە ساڵی 1940 پرۆسەکانی ئاوارە کردن دەستی پێکرد و پەیوەندی لە نێوان جولەکە و هاوسێ مەسیحیەکان هەستی پێنەدەکرا. دوا نیشانەی جیاکردنەوەکەش دەرچوونی یاسا کە بوو کە لە سپتمبر/ ئەیلول 1941 دەرکرا کە جولەکەکانی ئەڵمانیا ناچار دەکات ئەسێرەگەزی زەرد بە پۆشاکی دەرەوەیان وەکەن.

بابەتی زێری نازیەکان

فڕکردن تەنیا لە ناو بردنی جەستەیی نەبوو، بەڵکو گەورەترین پرۆسەی بە ئەخشە بوو بۆ تاڵان لە مێژوودا. لە سییەکاندا دەوڵەتی ئەڵمانی چەندین گەنجینەی تایبەتی بە نرخی جولەکەکانی زەفتکرد وەك پارچەی هونەری، خشڵ خانووبەرە و سامانی پاشماوەی خێزانەکانیان. هەروەها دەست بە سەر چەندین کۆمپانیای گەورە و بانکی جولەکە گیرا. چەند جولەکەیەك ویستیان هەندێ لە

سامانەکانیان بە ڕێگای دەرباز کردنیان بۆ دەرەوەی وڵات ڕزگار بکەن بە تایبەتی بۆ سویسرا، ئەو سامانانەش وەك پارەی کاتی و چەك و میتال بە نرخ و خشڵ بوون.

ئەڵمانەکان بۆ جێبەجێ کردنی پرۆسەی تاڵانە گەورەکەیان ورد بوون بەرامبەر ئەو کەسانەی ئاوارەی ئوردوگای گرتن لە پۆلونیا کران، هەر کە گەیشتن هەموو سامانەکەیان دەست بە سەردا گرت وەك جلوبەرگ و خشل و عارەبانەی منداڵەکان و پێڵاو و چاویلکەکانیان. زۆر لەم کەلوپەلانەیان ڕەوانەی ئەڵمانیا کردەوە تا گەلی ئەڵمانی بە کاریان بهێنن.

هەتا لاشەکانیان بە کار هێنا، پرچی ژنەکان پاش و پێش کوشتنیان بە گاز، بۆ نموونە گۆریەکانیان لە لایەن مەلەوانەکان و بۆ پاڵاوتن بە کار هاتن. کیفکی زێڕی ددانەکانیان داکەنانەد و دووبارە تاواندیانەوە ، خۆڵەمێشی سوتاوی لاشەکانیان کردە پەیین بۆ چاککردنی زەوی. ئیمرۆ وا گەورەیی و زۆری تاڵانەکە ئاشکرا دەبێت. کارنامەی زۆر حکومەتە ئەوروپایەکان لەوانە سوید ئەوە بوو داوایان کرد چەند لیژنەی لێکۆڵینەوەی تایبەت بە تۆژینەوەی بابەتی قەرەبووی ئەوانی لە ژیاندا ماون بکرێت. ئەڵمانیای خۆرئاوا قەرەبووی سەدان هەزارانی لە جیهاندا دایەوە کە خۆیان یان خێزانەکانیان لە ژیاندا مابوون، بەڵام ئەوانی لە ئەوروپای خۆرهەلاتدا لە سەردەمی دەستەڵاتی شوعیەتدا بوون هیچ قەرەبوو نەکرانەوە.

ئیمرۆ سکرەگەزکەی جارانم بینی. بە چاوە کەم بیناکەی سەیری کردم و دوورکەوتەوە، بێزم لە خۆم کردەوە و بۆیە تفم لە ناو دەستە سڕەکەم ڕووکرد، ئەو ئەخۆشێکی من بوو کە بینیم هاوڕێیەکەی جێهێشتبوو و بێکار و بێپارە بوو، دەستم بە سەری داهێناو لە لای خۆم ئیشم پێکرد و چەند ساڵ لە عیادەکەم ئیشم پێکرد و فێرم کرد تا ئەم کۆتاییە هات. زۆر کۆڕا بە ڕادەیەك ناتوانی سڵاویشم لێبکات. من لە زەلکاو ڕزگارم کرد.

لە یادەوەرییەکانی ڕۆژی 9 ئۆکتۆبەری 1935

دکتوره جولەکە هیرتا ناتهورف

کارە توندڕەویەکان دژ بە چالاکییەکانی جولەکە

حیزبی نازی لە ئەبریل/ نیسانی 1933 یەکەم هەنگاوی دەست پێکرد بۆ زیان گەیاندن بە ئابووری جولەکە. یەکێك لەو ڕێگایانە ئەوە بوو کوڕانی پێشڕەوانی هتلریان هان دەدا کە تابلوی ((ئاگادار کردنەوە)) بەو بازرگەیانە هەڵواسن کە خاوەنەکانیان جولەکەن. ئەم جۆرە کارانە دژ بە دکتور و پارێزەرەکان و دەزگاکانی جولەکە لە سەرانسەری ئەڵمانیا دەرکرا.

دکتورە هیرتا ناتهورن سەبارەت بە بەسەرهاتی ئەبریل/ نیسانی 1933 دەگێڕێتەوە((ئەم ڕۆژە بە پیتی ئاگر لە سەر دڵم نەخشاوە، بڕوا دەکرێت ئەو هەموو شتانە لە چەرخی بیستەمدا ڕوو بدات ؟! منداڵان تابلۆ بە دەست لە پێش تابلۆکانیان نوسراوە ((لە جولەکە مەکڕن)) ڕوو لە عیادەی دکتۆرە جولەکەکان مەکەن.لە جولەکەی خۆفرۆش مەکڕن ، جولەکە درۆزن و نیشانەی فێڵبازیین)).

ئێوارێ لە هۆتێلێکی هوهنزولێردام سێ پیاو لە گەڵ ژنەکانیانەوە دیدارمان هەبوو، هەموومان دکتۆر بووین ، کەمترین شت بڵێم ئێمە رەش بین بووین، ئەمیل کە

تابلۆی ناوی دکتۆرەکان سواغ دەدرا و عیادەکانیان شیرزە دەکران. خەڵکەکە بێدەنگ وەستا بوون و تەماشایان دەکرد، دیار بوو لە بیریان چوو بوو تابلۆی ناوەکەی من سواغ بدەن ئەگەر وابایە وادەزانم کاردانەوەم بە هێز دەبوو. کات ئێوارە بوو کە کوڕێك سەری لێمدا ((ئایا ئێرە نوسینگەی کۆمپانیا؟)) منیش وەڵامم دایەوە ((نەخێر ئێرە نوسینگەی کۆمپانیایەکی جولەکان نیە، ئێرە عیادەی دکتۆرە، ئایە تۆ نەخۆشی؟))
یەکێك بوو لە برادەرەکانمان ویستی بڕوامان پێبکات کەوا هەموو شتەکە چەند رۆژێکیتر تەواو دەبێ، لە تووڕەییەکەم نەگەیشتن کە ووتم : بمانکوژن بەرەحمترە و زۆر مرۆڤانەترە لەم کوشتنە دەروونیە، ئەوانە دەیانەوێ.........بەڵام هزری من هەر لە سەر راستی بوو.

سیجر شتیدت

نورجنی سیجر شتیدت یەکێك بوو لە گەورە رەخنەگران لە سەر نازییەت و نارەزایی توندیشی لە سەر سیاسەتی خۆگونجاندن و دوورە پەرێزی سویدی هەبوو، نوسەر و رۆژنامەنووس لە رۆژنامەی یوتیبوری هاندلس و شوفارت تیدنگ و فۆشمەجی و گاڵتە ناسرابوو، ئەوەی خوارەوە بڕگەیەکە لە ستوونەکەی ((ئیمرۆ)) کە لە 27 فبرایر/ شوبات 1936 بلاوکراوەتەوە.
زانکۆی ناوداری ئینگلیزی ئوکسفورد و چەند زانکۆیەکیتر رازی نەبوون لە یادی 550 ساڵەی دامەزراندنی زانکۆی هایدلبیرك نوێنەریان رەوانە بکەن. هەروەها زانکۆ و ئینستیوییەکانی سویدیش بۆ ئاهەنگ یادی 550 ساڵەی دامەزراندنەکە بانگ کرا بوون وەك زانکۆکان ئینگلترای دەستە خوشکەکانیان نەبوون کەوا نوێنەر رەوانەی ئاهەنگەکانی ئەڵمانی لەم فۆناغ و پێش هاتە هەنوکەییەکان نەکەن. زانکۆکانی ئینگلیزی کارمەندەیان بە بیانۆی شیاو هەبوو و بۆ ئەم

مەبەستمان هۆیەکانیان ئاشکراو نەبوون و ئەویش ئەوە بوو کەوا رژێمی نەستای لە ئەڵمانیا بنچینەکانی هەموو توێژینەوەی زانستیەکانیان هەڵتەکاندووە و لێکۆڵینەوەکانیان دوورن لە راستی (...).
بۆیە زانایانی ئینگلیز بۆ رێزگرتن و پاراستنی گەورە راگرتنی پیرۆزی بوارەکانی زانست بوو کە نەچوون و دووبارە کردنەوە بوو و بەرز راگرتنی گیانی کە هەر بوارەکانی زانست و توێژینەوەی جیا دەکاتەوە.(...)
بە خۆشیو لە ناخەوە دیارە کەوا زانکۆکانی سویدی وەك هاورێکانیان بە ئینگلتزا پشو تەسك نەبوون)).

DAGENS NYHETER.

SKONINGSLÖS TYSK JUDEBOJKOTT

HEIMOJUMALA OCH LAPPO.

Jude som skjutit lynchad i häktet.

Tyska händelserna inför kulturell svensk opinion.

Finsk nationalism under reflexverkan från tysk nazism.

516 SÄNDE BOKLISTOR.

RIKSDAGEN GILLAR IDROTT OCH REDUCERAR ANSLAGET.

Frågan för Österrike: skall fascistfärgen bli svart eller brun?

لە ساڵی 1933 تا کۆتایی شەڕەکە. رۆژنامەکانی سویدی لە سەر کارەکانی ئەڵمانی نازی دژ بەجولەکەیان دەنووسی، بەردەوام خوێنەری سوێدی دیمەنی راستی لە رووداوەکان ئاگادار بوو.

ناچار کردنی جولەکە بۆ دەرچوونیان لە خوێندنگا

لە پاش ساڵی 1933دا ئیش کرا بۆ دوورخستنەوەی خوێندکارانی جولەکە لە خوێندنگاکانی ئەڵمانیدا. لەم وێنەیەدا دیارە کەوا لە وانەی ئایدلۆژی نازی چۆن بێز و پیسایی بە خوێندکارانی جولەکە دەکەن بە نوسینی ئەم رستەیە لە سەر تەختەرەشەکەی پۆلدا ((جولەکە دوژمنی گەورەمانە و ئاگاداری جولەکە بن!)) کیژە خوێندکارەکان دەگێرنەوە کە چۆن ئایدلۆژیەی نازیەت لە سییەکاندا کاریگەری لە سەریان هەبوو.

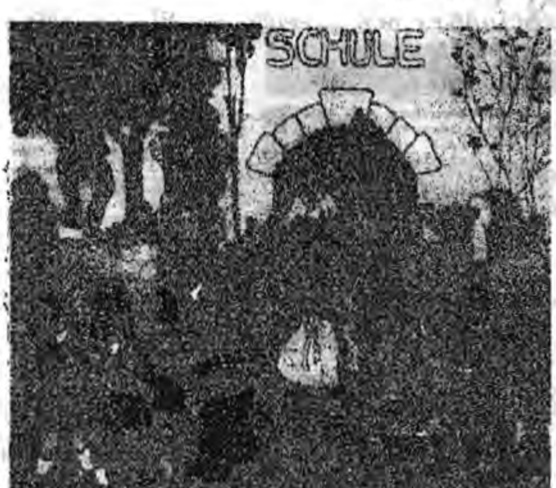

((بریاری زۆرکردنی ژمارەی خوێندکاران لە خوێندنگاکانی ئەڵمانی گۆرانیکی بنەرەتی بۆ)) هیلماجیفن ـ لودمیر))ی کیژۆلە ـ جولەکەی تەنیا لە خوێندنگای ((رانجسدورف))ی هەڵگەوتووی قەراغ بەرلین (هەستم بە تەنیایی کرد، هاورێم

ئەما ، بێبرادەر و جیران مامەوە هەموو لێم دەترسان هەندێ لە جیرانەکانم سەرلێیان دەگەردم و دەیانووت ((سەردانمان مەکەوە نامەوێت بێیتەوە لامان، ئێمە ترساوین و بۆمان نیە پەیوەندیمان بە جولەکەوە هەبێت)) بۆ کیژۆڵەی جولەکەی دانیشتووی نورینبێرك لورە جانگ سالهایر کە لە ساڵی 1933دا تەمەنی یازدە ساڵان بوو ئاسایی بوو لە خوێندنگا بمێنێتەوە چونکە باوکی سەرباز بوو لە ((فەردون)) ئەوجا کیژێکی ناجولەکە پێی وتبوو ((من ...من ناتوانم هاورێی رێگات بم بۆ خوێندنگا نامەوێت کەس بە یەکەوەمان ببینێ)) مارشا ئابل نوسیویەتی، بە تێپەر بوونی رۆژێکیتر لە تەمەنی حوکمی نازیەت نێوانمان لە گەڵ جیرانەکان زۆرتر کەلەنی دەکەوتێ، دۆستە خۆشەویستە کۆنەکانمان نەمان، ئەوانەی چەند ساڵان پێکەوەبووین گۆڕان لە ناکاو تێگەیشتن ئێمە و ئەوان جیاوازیین.

شەوە کریستیاڵیەکە

لە 7 نوڤەمبر/تشرینی دووەم گەنجێکی جولەکەی تەمەن 17ساڵان ((هرشەل جرینزیان)) لە پاریس تەقەی لە سکرتێری نوێنەرایەتی دبلوماسی ئەڵمانی ((ئەرنستڤۆم رات)) کرد، ئەویش وەك هەزارەها جولەکەیتر دایك و باوکیان لە ئەڵمانیاوە هەفتەیەك بوو بەرەو پۆلونیا شاربەدەر کرد بوو و تەقەکردنەکەش نارەزایی بوو لەسەر ئاوارە کردنی دایك‌وباوکی کە گوزەرانیان لە سەر سنوور زۆر ئاڵۆز بوو و کە بریندارەکە مرد وەزارەتی راگەیاندن لە سەر زاری وەزیرەکەی ((جوزیف جوبلز)) بە میدیاکانی راگەیاند کەوا جولەکە بەرپرسن لە کوشتنەکە. ئەوەش بووە هۆی گەورەترین و درندەترین شاڵاوی راونانی جولەکە لە مێژووی ئەورووپی هاوچەرخ.

لە ئێوارەی 9 و 10/ نوڤەمبر/ تشرینی دووەم لە هەموو ناوچەکانی ئەڵمانیادا سەدان پەرستگای جولەکە خاپوور کرا، خانوویان رووخاند و هەزارەها کۆگەی بازرگانی جولەکەیان رووتکرد، هێرش کرایە سەر گۆرستانی جولەکان و سەدان

جولەکە کوژران و هەزارەهاش قۆل بەستکران و رەوانەی ئوردوگاکانی گرتن کران و جولەکەیان بەوە تاوانبار کرد و ناچار کران قەرەبۆکەی بە پارەیەکی زۆر بدەنەوە و حکومەت پارەکەی بە ملیار مارك خەملاند. قەرەبۆکەیان لە کۆمپانیاکانی دابینکردن مسۆگەر کرد و داواشیان لە خاوەن کۆگە جولەکەکان کرد شوێنەواری خاپوورەکان پاك بکەنەوە ((سیما و ناکاری شەقامەکانیش وەك جاری جاران لێبکەنەوە)).

لە لای چەپ . خوێندکاری زانکۆکان ئەو کتێبانە ((قەدەغەن)) دەسوتێنن کە نوسەرەکانیان جولەکەن یان کەسانیتر ن . برلین 5/مایو/ئەیار/1933.

ماوەیەکە دەستمان بە چاودێری رێك کرد و خشتەمان بۆ بنچینەی رەگەزیی بۆ ژیانی رۆشنبیری ئەڵمانیەکان داناوە. دیارە پێویستە سوود لە شارەزایی و زانایی

ئەو فەرمانبەرانە وەرگرین کە لە کتێبخانەکاندا کاریان کردووە و نوێنەرانی نازییەکانیش بەشدارن (....) بەوە نیوەی کاری ئامادە کردن بۆ لادانی نوسەر و ئەدیب و مامۆستایانی زانکۆیی جولەکە لە ساڵی 1933دا تەواو ببوو.

چەند بڕگەیەك لە گۆڤاری پسپۆر لە کاروباری کتێبخانەکان 1938

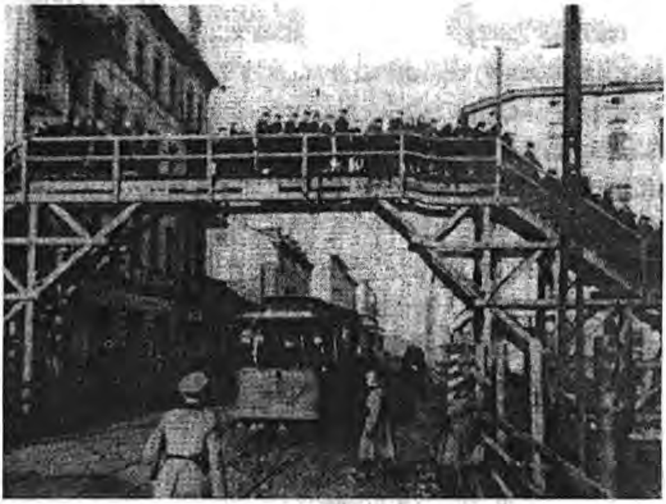

پردێك لە سەر شەقامی ((ئاری)) لە گیتو ((گەرەکی دابڕاو)) لە لودزی پولونیا ، دەبێ جولەکەی گیتو لە جیهانی دەرەوە بە تەواوی دابڕێن. هەندێ جار ناچار بووینە پردی وا لە گیتو گەورەکاندا دامەزرێنن بۆ بەشکردنی شەقامی هاتوچوی ((ئاری)) و ئاپووڕەی خەڵکەکە لە سەر پردەکە دیارە بەوەش باری ژیانی خەڵکەکە دەردەکەوێت کە چۆن لە گیتودا زۆری خەڵك لە رووبەری بچوکدا دەژیین.

دروستکردنی گیتۆکان

له سەدەکانی ناوەراستەوە ئاسایی بوو کەوا جولەکە له گەرەکی تایبەتی دوورە پەرێز له شارەکاندا بژیین و بەم گەرەکانەیان وتووە ((گیتو)) و له سەدەی شازدە باو بووە. له سەدەی هەڤدەدا و له سەدەمی شەڕی ناپلیوندا گیتۆکانی ئەڵمانیا هەڵگیران. بە هەڵگیرسانی شەڕی دووەمی جیهانیدا له 1ی سیپتەمبەر/ئەیلول 1939 نازییەکان له پۆلۆنیادا زۆر بە خێرایی پەیرەوی ئەوەیان کرد کەوا جولەکە پۆلۆنیاکان ماڵەکانیان چۆڵ بکەن و روو لەو شوێنە تایبەتیانەی شارەکان بکەن کە یەکەمینی گیتۆیان بۆ ئەم مەبەستە له ساڵی 1940 دروستکرد. زۆری نەخایاند له پۆلۆنیا و ئەورووپای خۆرهەڵات سەدان گیتوی گەورە و گچکە دروستکران.

سیاسەتی نیشتەجێبوون له گیتۆکان سەرەتای ئوردوگاکانی گرتن و کاری کۆکردنەوە بوون بۆ ئاسانکردنی پرۆسەی قڕکردن.

فەرمانەکانی هایدریش سەرۆکی دەزگای ئاسایش له هێزەکانی ئەس ئەس سەبارەت بە چۆنیەتی کۆکردنەوەی جولەکە. له ساڵی 1939 دەرچووە.

پێویستە جولەکە له گەرەکی دوور خراوە ((گیتو)) له شارەکاندا کۆبکرێنەوە تا بە ئاسانی بتوانرێت چاوەدێرییان بکرێت و کۆنترۆڵ بکرێن بۆ ئاوارەکردنیان . کاری زۆر خێرا ئەوەیە دەبێ دێوەرەکانی جولەکە له گوندەکان نەمێنێ، دەبێ ئەم کارە بە سێ چوار هەفتەی داهاتوو ئەنجام بدرێت، له بەر ئەوەی فرۆشیارە جولەکەکان له گوندەکاندا ماون دەبێ له گەڵ فێرماخت پەیوەندی بکەین بۆ هێشتنەوەی ئەو جولەکانەی کە بۆ دابینکردنی خواردەمەنی سوپا دەمێننەوە، بۆیە ئەم فەرمانەم دەرکرد.

1. گواستنەوەی جولەکەکان بە خێرایی بۆ شارەکان.
2. دوور خستنەوەی جولەکە له ئەڵمانیا بۆ پۆلۆنیا.
3. گواستنەوەی ئەو قەرەجانەی کە هێشتا ماون بۆ پۆلۆنیا.
4. بەهۆی شەمەندەفەرەوە بە بەرنامەیەکی رێکوپێک جولەکەکان له خاکی ئەڵمانیاوە بگوازنەوە.

((بەیانی ڕۆژێکی خۆش و جوان بوو. ئەو شەقامانەی لیتوانیەکان گرتبویان بە جولە و زیندوو بوو. (...) لەم نزیکانە یەکەم پرۆسەی گواستنەوە بۆ گیتو ئەنجام دەدرێت ، وێنەی سەدەکانی ناوەڕاستە . تەنێکی خاکی ڕەشی دەهاژوورێت، پشتیان لە ژێر باری گراندا زیرەی دێ. ئێمە ئەوە دەزانین کاتمان لەم زووانە تەواو دەبێ، من سەیری ئاشوبەی ماڵەوە دەکەم، شتە بەسترٍاوەکان و کەسە ڕەشینەکان ، شتەکانم بە بڵاوکراوەیی دەبینم. ئەو شتانەی بە کارم دەهێنان خۆشم دەوێن.(...) ژنەکە خەیاڵ ئاڵۆز و نیگەران لە ناوەندی گەنجینە کۆکراوەکانەوە و ئازانێ چییان لێ بکات. دەگرێیت و دەستەکانی لە یەکتری دەدات ، لە ناو هەموو شتەکانی چوار دەورم دەگریان ، هەموو شتێ دەگریان.

لە ڕۆژانەی ئەسمق رودا شفسکی تەمەن 13 ساڵان ڤیلنیوس

6 سپتمبر/ئەیلول/ 1941

وتارێکە لە ڕۆژنامەی ئەفتونبلاتی هاودەنگی ئەڵمانیا 14/ئوگست/ئابی 1941 نوسینگەی ڕۆژنامەوان ڤرتیز لونگرین. مۆڵەتی تایبەتی هەبوو بۆ هاوڕێ کردنی پێشەوەی هێزەکانی ئەڵمانیا بۆ دروستکردنی گیتو لە کاوناسی لیتوانیا. بێگومان وتارەکە تێکەڵبشتنی دژایەتی و درندایەتی جەماوەری لیتوانیای دژ بە جولەکەی لە کاتی پێشڕەویی ئەڵمانیەکان هەبوو، هەروەها بۆ دروستکردنی گیتوش.

ئیمرۆ یەکشەممە 13 ئۆکتۆبەر/ تشرینی یەکەم بۆچوونێکی نامۆ لە ناخمدا گەڵاڵە بوو، روون بۆوە کەوا 140 هەزار دانیشتووی جولەکەی دەورو پشتی وارشۆ ناچار دەکرێن ماڵەکانیان چۆڵ بکەن و بگوازنەوە گیتو. دەڵەرەکان لە جولەکە چۆڵکرا و 140 هەزار مەسیحی ناچار کران ناوچەکانی گیتۆکەیان چۆڵ بکەن، بە درێژایی رۆژدا گەلوپەل دەگوازرایەوە، خەڵکەکە بازنەیەکیان لە چەقاتی جولەکەکە بەستبوو و دەیانپرسی شەقامەکانی گیتو کامەن.

ئیمانویل رینجلبلوم مێژوو نووس لە وارشۆ ئوکتۆبەر / تشرینی یەکەم 1940

ژیان له گیتۆدا

یەکەمین گیتۆ له ساڵی 1940 دروستکرا ، له سەرەتای 1942 ژمارەی گیتۆکان گەیشتە سەدان گیتۆ کە له هەموو دەڤەرەکانی پۆلۆنیا و ئەورووپای خۆرهەڵاتدا بڵاو بوون. هەر بە تەنیا جولەکەی پۆلۆنیایان لەم گیتۆیانەدا نەپەستا بوو بەڵکو جولەکەی وڵاتانی ئەڵمانیا و نەمساشیان تێدا کۆ کردەوە. هەروەها هەندێ قەرەجی ئەڵمانیاش گەیشتێ. گوزەران لەم گیتۆیانەدا بەرگە نەدەگرا.دەستەڵاتدارانی ئەڵمانیا نەیاندەویست ((بنەماکانی گەمەکە)) کۆمەڵایەتی ناسایی لەم شوێنانەدا پەیرەو بێت. تا وای لێ هات گیتۆ بووە تەڵەی گیانبەر . سەر زەمێری گیتۆی وارشۆ گەیشتە 400 هەزار کەس چڕی دانیشتوانان بۆ هەر یەکێك 7/5 مەتر بوو. زۆر خێزانی 15 کەسی و زۆرتریش یەك ژووریان بەردەکەوت، له زستاندا پەیداکردنی سوتەمەنی زۆر زەحمەت بوو تا وای لێ هات بە خەلووزیان دەووت ((مرواری رەش)).

خواردن پەیدا کردن خەباتێکی دژواری دەویست. رێژەی یەکەی خواردن له لایەن ئەڵمانیەکان دابەش دەکرایە سەر دانیشتوانی گیتۆی وارشۆ 200 یەکە بوو. ((له نەخۆشخانەکانی سویدا ئێستا بۆ کەمکردنەوەی کێش 1000 یەکەی خواردن وەردەگرێت)). بۆیە دزە کردنی خواردەمەنی بۆ ناوەوەی گیتۆ بۆ بەردەوامی ژیان پێویست بوو. ئەوەش جێگای مەترسی بوو بە گیران یان شاردنەوەی خواردەمەنی له باخەڵیان بی یەك و دوو دەبوە مایەی تەقە لێکردن و کوشتنیان . ئەم گوزەرانە خراپە بووە سەرچاوەی نەخۆشی کوشندەی زۆر بە تایبەتی تیفوئید. رێژەی مردنی ((سروشتی)) بە شێوەیەکی درامی بەرز بۆوە. له ساڵی 1941 له سەدا دەی دانیشتوانی گیتۆی وارشۆ له برسان و بە نەخۆشی مردن. چاودێری تەندروستی زەحمەت ببوو، دکتۆر و برین پێچە جولەکەکان سەرچاوەی دەرمان و خواردەمەنی گونجاو شوێنیان نەبوو. دکتۆرێك وای نوسیبوو ((مرۆڤە چالاك و زیندوو و بە کارەکان بوونە گیانەوەری ساردوسڕ خەواڵۆی بەردەوام. له سەر جێگاکانیان هەڵنەدەستانەوە بۆ خواردن و خواردنەوە و ئاودەستیشی ... بۆ شەیدابیان و بەرزشییان بۆ خواردن گیانیان له دەست دەدا. پەلاواژ دەبەنەوە و

دەمردن و نانی ڕەقیان لە دەستا بوو. هیچ سەرچاوەی یارمەتی ئەو هەزارەها منداڵە لاواز و هەتیمە بێ دەرەتانانە نەبوو، تەرمی مردووەکان لە سەر شەقامەکان هەڵدەدرایەوە و بە پارچە ڕۆژنامەیەک دادەپۆشرا و چاوەڕێی ئەوە دەبوون تا بۆ گۆڕستانە بە کۆمەڵەکان ڕابماڵدرێن.سەرەڕای ئەو بارە نالەبارانەی ژیان ڕۆژەکان ((ئاسایی)) بەڕێ دەکران، گەرچی فێرکردن قەدەغە بوو بەڵام فێربوون دەکرا. لە لوودز 63 خوێندنگا هەبوو کە 22330 خوێندکاری تێدا بوو. گەنجی وەك دەڤید ساپیرا کوفیان و زۆری وەك ئەو هەر فێر بوون ، لە ڕۆژنامەکەیدا نوسیویەتی لە ڕۆژی 25ی مارس/ ئادار / 1942دا ((هەست بە ئەخۆشی گران دەکەم. دەخوێنم و بەڵام ناتوانم هەرگیز فێربم، پڕۆفە لە سەر فەلسەفە و برسیەتی، ئەوانە ناوێتە سەعاتە)).
کە پۆلونیا لە لایەن ئەڵمانیەکان گیرا سەدان پەرستگای جولەکەیان ئاگر تێ بەردا، بەڵام ئەوان نوێژی ئاسایی خۆیان هەر دەکرد و زۆر جاریش پەرستن و دیندارییان قەدەغە بوو. ئەگەر گستاپۆ هەستی بەوە کردبایە یان ئەس ئەس بۆنی ئەم شتەی کردبایە نوێژکەران بە چەندین شێوە ڕیسوا دەکران. ئەگەر تەقەشیان لێنەکردبایە ریشیان دەبڕیین، یان ناچار دەکران میز بە کتێبەکانی نوێژ و کتێبە پیرۆزەکانیان دابکەن. کۆمەڵە کتێبە جولەکە تایبەتیەکان و کتێبخانە گشتیەکان مەبەستی گرنگی ئەڵمانیەکان بوو. هەتا ئەرشیفە دەوڵەمەندەکەی جولەکەکان کە لە پۆلونیا و ئەورووپای خۆرهەڵاتیبوو زەفتکراو لە ناوچوو.
کە لە ساڵی 1942دا لە گیتوکاندا جولەکەکان دەرکران کتێب و دەفتەکان جێمان و بوونە سوتەمەنی، لە گیتودا چالاکی هونەری و شانۆیی و مۆسیقا و وێنەکێشان بۆ بەرزکردنەوەی وورەیان نمایش دەکرا بۆ نموونە لە لودز شانۆگەریەك بۆ بوکەشوشەی منداڵان هەبوو. لە وارشۆش تیپی گۆرانی منداڵان هەبوو، چەند نمایشی شانۆگەری و مۆسیقایی کراو بەردەوام بوو تا هونەرمەندەکان دوور خرانەوە. مێژوو نوسان ئەوانەیان بە خەبات و بەرهەڵستی بۆیان تۆمار کردووە. کەسانی وا زۆر هەبوون کە لە گیتوکاندا دەژیان بڕوایان وابوو کەوا تۆمار و نوسینەوەی ڕووداوەکان زۆر گرنگ و بایەخدارە بۆ دوارۆژ، هەندێکیان ڕۆژانەیان نوسیویەوە و هەندێکیتر دووان و دیتنەکانیان لە سەر ژیانی گیتودا تۆمار دەکرد

و بەڵگەنامەکانیان هەڵدەگرت. هەروەها تاوانی ئەڵمانیەکان و کردەوەی کەسەکان تۆمار دەکران . لەوانە مێژوو نوسی وەك ئیمانوئیل ڕینجلیلوم و مامۆستا حاییم کاپلان لە وارشۆ و یاسا ناس ئەفرام توری لە کوفنو ((کاوناس)). ئەڵمانیەکان دانیشتوانی گیتوکانیان بە پارەی زۆر کەم بە کار دەهێنا، زۆر لە گیتوکان کاریگەری بەرچاویان لە بەرهەمی شەڕەکە هەبوو. بەرهەمەکانی گیتوکانی وارشۆ ، لودز و بیالستۆك و سوسنوفیتسی ڕاستەوخۆ بۆ بەرهەمەکانیان بۆ خزمەتی بەرهەمی شەڕ بوون. یان جولەکە هەبوون لەم گیتویانەدا بەرهەم و قازانجەکەیان بۆ کەسێکی ئەڵمانی بوو و قازانجی زۆریش دەدایەوە و زۆریان وا تێدەگەیشتن چاك و زۆر ئیشکردنیان باشترین بواری ڕزگار بوونە بۆیان. بەڵام مەسەلەکە دوایی و ئێستا دەرکەوت هەمووی پەند بوو بە ئارەزووی ئەڵمانیەکان بۆ فێرکردن و سوود وەرگرتن لە بەرهەم و بە کارهێنانیان.

پاش داگیرکردنی پۆلونیا لە لایەن ئەڵمانیەوە لە ساڵی 1939دا جولەکەکان ناچار کران ئەسرەگەزی داودی بە ئاشکرا و بۆ ناسینەوە لە پەخە بدەن، لە وارشۆ دەسماڵێکی ئەستێرەگەزکە شین بوو و لە دەسماڵێکی سپی دەدرا و لە قۆڵ دەبەسترا. بۆمان و ژیان ئەم پیرە ژنە دەسماڵەکان دەفرۆشێ.

وێنەکە لە لایەن عەریفی ئەڵمانی هاینرش یوست لە 19 سپتمبر/ئەیلول 1941 گیراوە.

(گەورە دەستەڵاتدارەکە) لە گیتو

لە گیتودا بابەتی دڵخۆشکەر زۆر کەم بوو، بەڵام هەندێ جار هۆیەك دەبوو بۆ پێکەنین، حاییم کەبلان لە رۆژنامەکەیدا لە 15ی مایو/ ئەیار/1940دا نوسیویەتی:

جارێك نازییەك لە گوندەکانەوە هاتبوو و لەوێش دەبێ جولەکە بە دیتنی سەربازێکی نازی بۆ ڕێزگرتن سڵاوی لێبکەن و دەستی بکوشن و شەبقەکەی بۆ داگرن، ئەم نەریتەش لە وارشۆدا پەیرەو نەبوو، بەڵام ئەو ((مێوانە بەڕێزە)) ویستی توندی بنوێنێ و یاساکانی ئەو شوێنانەی ئەو لێوەی هاتبوو پەیرەو بکات. لە ناکاو لە شەقامی کارمیلکای جولەکەکان شڵەژا و نازییە گێلەکە داوایی دەکرد ڕێبواران هەموو بۆ ڕێزگرتن شەبقەکانیان بۆی داگرن، لە ئەنجامدا چەندین کەس هەڵاتن و زۆریش خۆیان شاردەوە و بەشێکیش گیران چونکە سەرپێچیان لە ڕێزگرتنی کردبوو و دارکاریش کران و خەڵکەکەی تریش بە پێکەنین و گاڵتە کردنەوە تەقینەوە.(هەڵپەرستەکان) گەورە ڕاستەقینەکانی شەقام بینیان چ رووی داوە تامی زۆریان لە گوێڕایەڵبوون بۆ نازیەکە وەرگرت. بە گاڵتە ڕێزی زۆریان بۆ دەربڕی. ئەوەش بۆ ئەوە بوو ((گەورە دەستەڵاتدارەکە)) بکەنە گاڵتەجاری ڕێبوارەکان ، بەراکردن بۆی دەچوونە پێش و سەد جار سڵاویان لێدەکرد و شەبقەکانیان دادەگرت. هەندێکیان بە رووی وشکەوە ئەوەیان دەکرد و هاورێکانیش لە پشتەوە پێدەکەنین و ئەو دەستەیە دەرۆیشت دەستەیەکی تر جێگایان دەگرتەوە و بۆ نازییەکە دەهاتنە پێش و بە سەری رووتەوە سەریان بۆی نەوی دەکرد.

چەند منداڵێکی جولەکە لە سەر ڕۆخی شۆستەکەی گیتوی وارشۆ دانیشتون.

((گوێم لێ بوو کەوا رابینێک لە وینگر و لە پومکبور کوژرا، فەرمان درا شەقامەکە گەسک بدرێت. فەرمان درا پاشماوەکان هەڵبگیرێتەوە و لە ناو شەبقەکان بکرێن، کە بۆ پێشەوە دەنوشتایەوە سێ فەمەی تفەنگی تێراکرا. نیشمەکەی کرد و بەردەوام بوو لە نیشەکەی کە مرد)).

ئیمانویل رینجلیلوم ((یەرەوەرییەکانی لە گیتوی وارشۆ))
26/ئەبریل/نیسان/ 1941

بەندزن 1942. ئەفسەر فرانزبولتز لە برسلاو منداڵانی جولەکەی کۆ کردبوونەوە بە هەموو هێزییەوە لە سەریان هاوار دەکات ((ئێوە شەڕتان دەوێت)) سەرنج دەدەین و بێ ئاگایین ، منداڵێکی تەمەن شەش ساڵان، دەوێرێت بچێتە پێش و بڵێ ((نا ، مامە ، پیاوانی ئەس ئەس . ئێمە شەڕمان ناوێ، ئێمە کەمێک نانمان دەوێ))

ئەلا . لایورمان . شایو

بژاره ئەستەمەکان

بەڕێوەبردنی کاروباری ناوخۆی گیتۆکان لە لایەن جولەکە خۆیانەوە بەشێکی ناوەندی سیاسەتی نازییەکان بوو، لە هەموو گیتۆیەک چفاتێك دامەزرا بە ناوی چفاتی جولەکە. ئەندامە پیاوەکانی ئەم چفاتە بە هەڕەشەی مردن ناچار بوون داواکانی ئەڵمانیەکان ورد جێبەجێ بکەن. ئەم چفاتە لیستی ئەو ناوانەیان ئامادە دەکرد کە نۆرەی ئاوارە کردنیان دێ. هەروەها پۆلیسی جولەکەش ئەوانەیان ئامادە دەکرد کە بۆ لە سێدارەدانیان دەبردن و هەر ئەو پۆلیسیانە سواری قەتار و لۆرییشیان دەکردن. ئەگەر بەرهەڵستی لە خشتەی کارەکانیان هەبوایە سزاکە ئازاردانی بە کۆمەڵی هۆڤیانە بوو، بۆیە بیر لێکردنەوە زێدە دژوار بوو. سەرکردایەتی چفاتی جولەکە لە هەموو گیتۆکان کۆششیان بڕوەچان بوو تا بواری بەرهەڵستی نەبێ وبیریش لێنەکەنەوە. بۆ نمونە جاکوپ جینسی سەرۆکی چفاتی جولەکە لە فیلینیوس لە لیتوانیا وتارێکی لە 15ی مایو/ئەیار/1943دا بۆ هەموو بەرپرسەکانی گیتوی ئەونێ روون کردەوە کەوا گستابو جولەکەیەکی دەستگیر کردووە بە تاوانی ئەوەی دەمانچەیەکی کڕیبوە و هەڕەشەی کرد((نازانم ئەو کێشەیە هەتا کێندەرێ دەروات و جارێ رابردوو کۆتاییەکەی بۆ گیتو باش کەوتەوە، بۆیە هوشیارتان دەکەمەوە ئەگەر ئەم جارە شتێوا دووبارە ببێتەوە ئەوا هەمووتان بە یەکەوە سزا دەدرێن و سزاکەش پیری تەمەن شێست ساڵان و منداڵانیش دەگرێتەوە...بیر بکەنەوە ، ئایە ئەمە ئەو گیانبازیە دەهێنێ!)) یەك وەڵام هەیە ، ئەویش زیرانە بیر بکەنەوە ئەم کارە ئەو گیان بازەی دەوێت!!! بەرپرسی گیتوکانیتر ویستیان هاوکاری ئەوانە بکەن کە نیازیان بەر هەڵستی یە.

هەڵوێست هەر چۆن بوایە کاریگەری لە سەر زۆربینەی خەڵکەکە نەبوو، چونکە دەستەڵاتی باڵای ئەڵمانیەکان زۆر بە هێز بوو و جولەکەش دابڕاو و چەوساوە بوو. بۆیە دەرئەنجام هەر وەك جاران بوو جا چ مرۆڤ خۆی لە گەڵ مەرجەکانی ئەڵمانیەکان ساز کردبایە یان بەرهەڵستی کردبایە.

مردن لە سەر شەقامەكان

مردن باڵی بە سەر گیتو لە شوێنێكدا كێشابوو، برین پێچ ((ئەدینا بلادی شفایگر)) وا باسی ژیانی هاوینی ساڵی 1941 گیتو دەكات ((پاش سێ هەفتە گەڕامەوە نەخۆشخانەكە...... بۆ بەشی تیفوی ماك بۆ لای ئەو منداڵانەی هێشتا نەمردوون. منداڵە نەخۆشەكان دوو دوو لە سەر یەك قەرەوێڵەیەكدا درێژ كرابوون. پلێتەی پلاستیكیان بە نێو چەوانیان لكێنرا بوو و پلێتەكە ژمارەیان لە

منداڵێكە لە سەر شۆستەی گیتوی وارشۆ كەوتووە و رووحی دەدا، لە 19ی سپتمبر/ئەیلول 1941 وێنەگرەكە نوسیویەتی: ((خەڵكەكە بەس لێیان گوزەر دەكەن و زۆری وەك ئەومنداڵە هەیە)).

سەر بوو. پلەی گەرما بەرز بوو، بەردەوام داوای شلەیان دەکرد، تەخێر بە هۆی تیفوی ماك نەمردن، ئێمە لە نەخۆشخانە دەرمانکردن ، زۆر ماندوو ببووین رۆژانە دە منداڵی تازەمان بۆ دەهات . بۆیە رۆژانە هەمان ژمارەمان دەردەکرد یان رامانگوازینەوە لە بەشی ((گومان لێکردن)) بۆ بەشی ((ئاسایش)) بێگومان ئەڵمانیەکان خۆیان وردبینی دۆسیەکانی نەخۆشەکانی تیفوی مارکیان دەکرد. ئێمە دەرمان دەکردن بۆ ئەوەی یان لە ماڵەکانیان لە پرسانا بمرن یان بە پەنداوی بێنەوە و بۆ دواجار ماڵئاواییان لێ بکەن، ئەوەش رۆژانە رووی دەدا.

ئەڵمانیەکان هێشتا دوور بوون کە بتوانن حکومەتی فەرنسی لە ڤیشی ناچار بکەن کە مامەڵەی رەگەزپەرستی لە گەڵ جولەکە فەرنسیەکان بکەن، بەڵام سڵیان نەدەکردەوە لە دەرکردنی یاساکانی دژ بە جولەکە، کە گرتنی بە کۆمەڵی جولەکەکانی فەرنسی لە ناوەندی یولیو/تەمموز 1942دا دەستی پێکرد و پۆلیسی فەرنسی جێبەجێیکرد. لەو 80 هەزار جولەکانەی رەوانەی ئۆردوگاکانی هەڵکردن کران 10٪ یان تەمەنیان لە سەرووی 60 ساڵان بوو و منداڵانیش لە تەمەنی لە ژێر شەش ساڵان 10٪ بوون. دەستەڵاتدارانی فەرنسی دریغیان نەکرد لە پارمەتیدانیان تا هەموو ئەو جولەکانەی ((ئەزادی بێگانەیان پێوە بوو)) ئاوارە کرد، چونکە بۆ ئەڵمانیەکان زۆر زەحمەت بوو جولەکەکان بدۆزنەوە تا ئاوارەیان بکەن. بە شەو و بە رۆژ بە گوللە سواری لۆرییەکانیان دەکردن، هەر نۆهەند کەسیان لە یەك لۆری دەکرد و ژنێك لە گەڵیان سواردەبوو، سێ چوار پێنج منداڵی پێبوو، تەمەنی منداڵەکان لە نێوان 15 مانگ هەتا 13 ساڵان بوو. منداڵەکان ئەوەندە پیس بوون ناگێردرێنەوە. جەستەی سێ چوار منداڵەکە هەموو برین و گێم بوو، جۆرێك خورشتی پێسیان هەبوو، زۆریان دەویست تا پشکنینیان بکرێت، بەڵام تەنیا هاوسۆزی بەرپرسی ئۆردوگاکەمان سەرکردە کوهن مان هەبوو کە بێ وێنە بوو. یەکسەر کەرەستەکانی شوشتنمان ئامادەکرد. چوار خاولیمان هەبوو هەر ئەوەندەمان هەبوو، بۆ هەزار منداڵ.

ئودیت دالتروف . باتیسی . ژنێکی گیراو لە درانسی . ئوگست 1942

سەبارەت بەو منداڵانە جولەکانەی کە گەیشتنە درانسی کە لە ئۆردوگاکانی تری کۆکردنەوە رەوانە کرابوون.

قڕکردن لە شوێنەکانی تری ئەوروپا

لە رووی پراکتیکەوە هەموو قۆناغەکان وەك یەك بوون هەر لە دەست نیشانکردن و کۆکردنەوە و ئاوارە کردن و دواییش قڕکردنەکە ، بەڵام قڕکردنەکە لە وڵاتێك بۆ وڵاتێکی تر جیاوازی هەبوو، گەرچی هەنگاریا هاوپەیمانەکانی ئەڵمانیای نازی بوو بەڵام جولەکەی ئەم وڵاتە تا ساڵی 1944 بە هێمنی ژیان و ژمارەیان بە جولەکە لایەنەکانی ترەوە کە لە وڵاتانی ترەوە روویان تێکرد یەك ملیون جولەکە دەبوون. سەرکردایەتی هەنگاریا پەیرەوی زۆری یاساکانی دژایەتی جولەکەی کرد بەڵام هەرشەی نازیەتیان قبوڵ نەکرد بۆ رەوانەکردنی جولەکەکان بۆ ئوردوگاکانی قڕکردن. بەڵام بە داگیرکردنی هەنگاریا لە مارس/ئاداری 1944 لە لایەن سوپای ئەڵمانیەوە لە ناوەراستی مایو/ئەیاری 1944 گواستنەوەی جولەکەی هەنگاریا بۆ ئوشفیتز دەستی پێکرد. بە 42 رۆژ زیاتر لە 420 هەزار جولەکەی هەنگاریان راستەوخۆ گواستەوە ئوشفیتز . بیرکناو و لە پێش چاوی هەموو جیهاندا رۆژانە بە فرنەکانی گاز 12 هەزاریان دەکوژران.

لە سەرەتای یولیو/حوزیران 1944دا سەرۆکی حکومەتی هەنگاریا میکلوس هورس فەرمانیدا دەرکردنی جولەکە راگیرێت و ئەم هەنگاوەش هاوکاری هەنگاریای دەویست بۆیە توانیان گیانی 300 هەزار جولەکە لە بودابست رزگار بکەن. ئەوەش بە پشتیوانی وڵاتانی بێلایەنی وەك سوید و سویسرا و ڤاتیکان لە رووی دبلوماسی پەیدا کرابوو. بەڵام لە کۆتایی ساڵی 1944دا لە بودابستدا 30 هەزار جولەکە گیانیان لە دەستدا. ئەوەش لە پرۆسەی ((خشینی مردن)) بەرەو سنووری نەمسا یان بە کوشتنی نازییە هەنگاریەکان بوو.

وەك هەنگاریا ئیتالیاش یاساکانی دژ بە جولەکەی دەرکرد بەڵام جولەکە کەمینەکەی ئەم وڵاتە تا رووخانی حکومەتی بنیتو موسولینی فاش لە یولیو/ حوزیرانی/1943 لە راونان پارێزراو بوون.

هێزەکانی ئەڵمانیا بە هاوکاری ئیتالیا دژ بە سامیەکان توانیان لەکۆی 35 هەزار جولەکەی ئیتالیا 8 هەزاریان کۆ بکەنەوە و رەوانەی ئوردوگای قڕکردنیان لە ئوشفیتز ـ بیرکناو بکەن.
بە داگیرکردنی یوگوسلاڤیا لە لایەن ئەڵمانیاوە کرا بە چەند پارچە لە ئەپریل/نیسانی 1941 و ئەو کاتە نزیکەی 80 هەزار جولەکەی تێدا دەژیان و جولەکەی سربیا ژمارەیان 16 هەزار جولەکە دەبوو کە لە شاری بلگرادا بوون.
ئەڵمانیەکان سامانەکانیان لێ زەفتکردن و ناچاریان کردن کاری بە زۆریش بکەن.
لە ئوگست/ئاب/1941 شاڵاوی گرتنیان دەست پێکرا و بەشی زۆری جولەکەی سربیا کوژران. لە بەهاری 1942دا لە ئوردوگای سملینی نزیک بلگراد عارەبانەی کوشتنی بە گازیشیان بۆ کوشتنیان بەکار هێنا، هەتا هاوینی 1942 دا سەدان جولەکەی سربیا لە ژیاندامان.
حکومەتی کرواتیای فاشی، ئوستاشا، لە شەڕدا هاوپەیمانیەتی لە گەڵ ئەڵمانیادا راگەیاند و جولەکەی ناچار کرد ئەسرەگەزی داود هەڵگرن و سامانەکانیان زەفتکرا، حکومەت بە بەرنامە سرب و جولەکە و قەرەجی لە ئوردوگاکانی گرتنی یاسنۆڤاکدا هەزارەها سرب و بیست هەزار جولەکەی لە کۆی 30 هەزار جولەکەی وڵات کوشتن. بە کۆتایی ئوکتۆبەری 1941 زۆربەی جولەکەی کرواتیا کوژرابوون و دوایش 7 هەزار جولەکەشی ئاوارەی ئوشفتیز کرد، کۆی ژمارەی کوژراوی جولەکە لە یوگوسلاڤیا گەیشتە 60هەزار جولەکە.
کە ئەڵمانیا و ئیتالیا وڵاتی یونانیان داگیر کرد جولەکەکانی بەشی ئیتالیاکەی هەتا ساڵی 1944دا بێ کێشە و هێمنانە دەژیان، بەڵام لە ناوچەکانی ژێر دەستەڵاتی ئەڵمانیەکان تەنیا لە شاری سالۆنیکیدا کە ژمارەی جولەکەی دەگەیشتە 50 هەزار پرۆسەکانی قڕکردنیان گەیشتێ، لە نێوان مانگی مارس/ئادار و ئەبریل/ نیساندا لە ساڵی 1943دا زیاتر لە 40 هەزار جولەکە ئاوارەی ئوشفتیز ـ بیرکناو کران و بە کۆتایی شەڕەکە تەنیا هەزار جولەکە گەڕایەوە سالۆنیك.
سەرکردەکانی بولگاریا داواکانی ئەڵمانیایان بۆ ئاوارەی کردنی 50 هەزار جولەکەی ئەو وڵاتەیان رەتکردەوە و لە بۆگەنی شەڕەکە رزگاریان بوو. بەڵام

بولگاریا سەرپێچی ئەکرد لە ئاوارەکردن و دەرکردنی ئەو جولەکانەی هاوڵاتی نەبوون، کە ژمارەی ئەو جولەکانەی لە ناوچەکانی تراکیبە و مقدونیای ژێر دەستەڵاتی بولگاریا کە رەوانەی تربلینکا کران گەیشتە 11 هەزار کەس.

پێش هەڵگیرسانی شەڕ لە رۆمانیادا 750 هەزار جولەکە دەژیان، 300 هەزاریان لە ناوچەکانی بیسارابین و ترانسینسترین دەژیان. جولەکەی ئەم ناوچانە لە برسان یان بە دەستی هێزەکانی رۆمانیا بە یارمەتی ئەڵمانیایەکان کوژران، ژمارەیان کە تا کۆتایی ساڵی 1942 کوژران لە 200 هەزار کەس زۆرتر بوون و لە ناوچە ناوەراستەکانیشدا 300 هەزار جولەکە رزگاریان بوو. گەرچی رژێمی رۆمانی بە سەرکردایەتی مارشاڵ ئەیون ئەنتونیسکو دژایەتی جولەکەی دەکرد.بەڵام رازی نەبوو رەوانەی ئوردوگاکانی فڕکردن بکرێن.

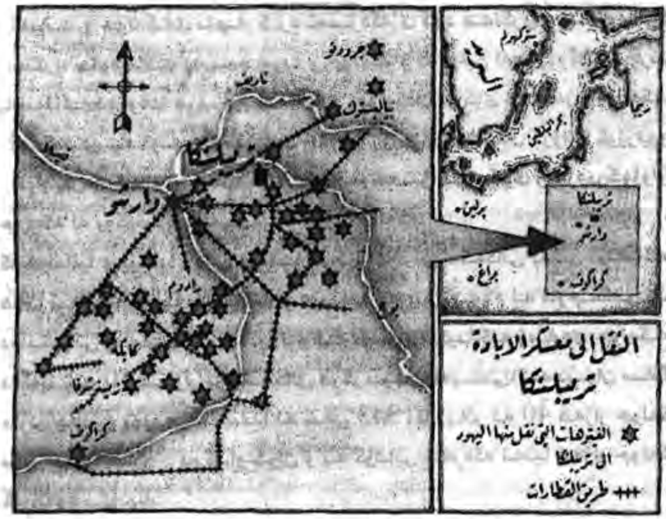

کۆکردنەوە لە وڵاتانی باکووردا

ڕەگەزپەرستی دژ بە جولەکەی نەرویج پاش گرتنی وڵاتەکە لە لایەن ئەڵمانیاوە لە 9ی ئەبریل/نیسانی ساڵی 1940 دەستی پێکردن گەرچی سەرژمێریان هەر دوو هەزار جولەکە دەبوو بەڵام ئەڵمانیەکان چاویان تێبڕیبوون، لە کۆنگرەی وانسیی بەستراو لە ینایر/کانوونی دووەم 1942 لیستی ئەو وڵاتانە ئامادە کرا کەوا جولەکەی تێدا نیشتەجێیە و داواش کرا پەلەو دەست و برد بکرێ لە پێش جێبەجێ کردنی ((دوا چارەسەری بۆ کێشەی جولەکە)) هەر لە هەمان مانگدا باس لە دەست نیشانکردنی جولەکەکانی نەرویجیشی کرا. بەڵام گرتن و ڕاونانیان تا پایز دواکەوت و لە ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەمی 1942دا سەدان پیاوانی تەمەن لە سەرووی 16 ساڵیدا لە شارەکانی ترونتهایم و بیرگن و ئوسلو گرت و ڕەوانەی ئوردوگاکانیان کردن و سامانیشیان زەفتکرا. هەروەها لە شەوی 26ی نوفمبر/تشرینی دووەم ژن و منداڵە جولەکەکانیشیان گرت و نزیکەی هەزار کەس خۆی نەدایە دەست و توانیان بەرەو سوید ڕابکەن.

حکومەتی دانیمارك ڕازی نەبوو هاوڵاتیانی جولەکەی خۆی کە سەرژمێریان 7500 کەس دەبوون مامەڵەی جیایان لە گەڵ بکات، سێ ساڵ ئازادانە ژیان بەڵام لە ئوگست/ئابی 1943دا هتلر بڕیاری دا کاتی جولەکەی دانیمارك هاتووە و هەواڵەکە بە دزە گەیشتە ئەوێ بۆیە هەموویان بە یارمەتی ماسیگرە دانیمارکییەکان و سویدییەکان دەربازی سوید بوون. حکومەتی دانیمارك وازی لە ئاوارە و دوور خراوەکانی خۆی لە ئوردوگای تیریزنیشتاد نەدەهێنا و چاودێری دەکردن بۆیە لە ژیاندا مان و بە کۆتایی هاتنی شەڕەکە گەڕانەوە دانیمارك.

جولەکەکانی فنلنداش کە ژمارەیان دوو هەزار کەس دەبوو دوور نەخرانەوە و سەرکردەکانی فنلندی نەیانداتە دەست نازییەکان.

22ی مارس/ئادار

قەدەغەکردنی چوونی منالانی فەرەنج بۆ خوێندنگا ئەڵمانیەکان.

30/مارس/ئادار

هتلر ئاگاداری ژەنراڵەکانی کردەوە کەوا شەڕی داهاتوویان دژی روسیایە و شەرەکە((شەڕی فڕکردنە)).

22/ی یونیو/حوزەیران

هێرشی ئەڵمانیا دژ بە یەکێتی سۆڤیەت کرا. دەستەکانی ئینستاز لە ناوچەکانی خۆرهەڵاتی پۆلونیا دەستیان بە کۆمەڵ کوژیەکان کرد. روبرت لی یەکێك لە سەرکردەکانی نازییەکان لەلێدوانێکی ئەو رۆژەیدا ووتی: ((جولەکە دوژمنی دێرینی بووە و هەر بە دوژمنی دەمێنێتەوە چونکە هەموو هەوڵێکی داوە بۆ داگیرکردن و بۆگەنی میللەتەکامان بۆیە دەبێ خەبات بکەین بۆ تەواوی فڕکردنیان و فڕێشیان دەکەین، دەمانەوێ ئازاد بین، نەك هەر لە ناوەوە بەڵکو لە دەرەوەش)).

31 یولیو/تەمموز

مارشاڵ هرمان گوزنگ دەستەڵات دەداتە سوپاکانی ئەس ئەس بۆ کار کردن بۆ ئامادە کردنی ((چارەسەری بنەرەتی کێشەی جولەکە))

1 سپتمبر/ئەیلول

دەبێ جولەکەی تەمەنی لە سەرووی شەش ساڵیە ئەسرەگەزی زەرد هەڵگرێ.

18/ سپتمبر/ئەیلول

دەبێ جولەکە داوا پێشکەش بکەن بۆ وەرگرتنی مۆڵەت بۆ گەشت بە هۆیەکانی گواستنەوەی گشتی.

29 30/ سپتمبر/ئەیلول

دەستەیەك لە ئینساتز 33 هەزار جولەکەیان لە نزیك خەرەندی بابی یا کوشت.

15 ئوکتۆبەر/

کۆچ کردنی جولەکە لە ئەڵمانیەوە قەدەغە کرا.

نوڤەمبەر/تشرینی دووەم

گێتو/ ئوردوگای گرتن تایبەتە بۆ ((کۆمەڵگای جولەکەی نموونەی)) و شیاویش بێ لە بەر چاوی پشکێنەرانی خاچی سوور.

7 دیسەمبەر/ کاوونی یەکەم

هێرشی یابانی بۆ سەر پێرل هاربەر. بەشداری کردنی ولاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا بۆ شەڕەکە.

8/ دیسەمبەر/ کاوونی یەکەم

جێبەجێ کردنی یەکەم پرۆسەکانی لە سێدارەدانی جولەکە بە گاز لە ئوردوگای فڕکردن لە شیلمنو لە پۆلونیا.

11/ دیسەمبەر/ کاوونی یەکەم

راگەیاندنی ئەڵمانیا شەڕ دژی ولایەتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا.

12/ دیسەمبەر/ کاوونی یەکەم

قەدەغە کردنی جولەکە لە بەکارهێنانی تەلەفۆنە گشتییەکان.

1942 20 نیەیر/ کانوونی دووەم

راینهادر هایدرش سەرۆکایەتی ئاسایشی ئەس ئەس لە کۆنگرەی ڤانسی دەکات لە یەکێك لە ناوچەکانی دەوروپشتی پاریس بە ئامادەبوونی گەورە بەرپرسانی نازییەکان بۆ رێکخستنی ((دوا چارەسەری)). ئاوارە کردنی جولەکە و فەرەنج لە گێتوی لودز بۆ ئوردوگای شلمینو بەردەوامە.

15 فیبرایر/شوبات

کوشتنی دەستەی یەکەمی جولەکە بە گازی زیکلون بی لە ئوردوگای ئوشڤیتز جێبەجێ کرا، بەخێو کردنی ئاژەڵی ماڵی لە جولەکە قەدەغە کرا.

17 مارس/ ئادار

یەکەم لە سێدارەدانی بە کۆمەڵ و بە گاز لە ئوردوگای فڕکردنی بلزك لە باشووری خۆرهەڵاتی لوبلین کرا.

20/مارس/ئادار

زوورەکانی گاز لە ئوشفیتز ـ بیرکناو بە کار هات بۆ ئەم مەبەستە دوو خانویان ئامادە کردبوو، جولەکەی پۆلۆنی لە ئویرشلسایین یەکەمین قوربانی بوون.

ئەبریل/ نیسان ـ مایو/ئەیار

کردنەوەی ئوردوگای قڕکردن لە سوبیبور.

4 مایو/ئەیار

یەکەم پرۆسەی دەست نیشان کردن ((لە نێو گیراوەکاندا کرا لە ناو ئەوانی چەند مانگێك بوو لە ئوشفیتز ـ بیرکناو مابوونەوە. ئەوانەیان بۆ زوورەکانی گاز نارد کەوا((کەڵکی ئیشیان نەماوە)).

12 مایو/ئەیار

جولەکە قەدەغە کران بچنە سەرتاشخانەی ((ئارییەکان)).

مایو/ئەیار ـ یونیو/حوزیران

جولەکەی ئەورووپای خۆرئاوا ناچار کران ئەسرەگەزی زەردی داود هەڵگرن.

12/ یونیو/حوزیران

دەبێ جولەکەکانی ئەڵمانیا هەموو کەلوپەلی کارەبایی و چاویی و چەرخداری و ئامێری چاپ دابنێن.

1 یولیو/تەمموز

لەمەودوا هەموو منداڵانی جولەکە لە خوێندن قەدەغە دەکرێن.

4/ یولیو/ تەمموز

یەکەم پرۆسەی ((دەست نیشانکردن)) لە شۆستەی بەتاڵکردنی ئۆشفیتز کرا و ئەم دەستەیەش لە جولەکەی سلۆفاکیا بوون.

7/ یولیو/ تەمموز

هاینرش هیملر دانوستانی لە گەل دکتۆر کارل کلاو بیرگ کرد و هێتر لە سەر مەسەلەی نەزۆککردنی ژنانی جولەکە کەوا ئوردوگاکە لە خزمەتی ئەودایە بۆ کردنی تاقیکردنەوە لە سەر گیراوەکان.

10/ یولیو/ تەمموز

کلاو بیرگ ئاگادار کرایەوە کەوا هیملەر دەخوازێ بچێتە راڤنزسبروك و دەست بە کار بێ ئەزۆککردنی ژنانی جولەکە و ویستی بزانێ ئەزۆککردنی هەزار ژنە جولەکە چەند کاتی دەوێت.

16. 15 یولیو/ تەمموز

گەیشتنی یەکەم دەستەی جولەکەی هۆڵەندی بۆ ئوشفیتز.

18 . 16 یولیو/ تەمموز

پۆلیسی فرەنسی لە پاریس 13 هەزار جولەکە ((بێ وڵاتەکان)) ی گرت لە وانە نۆ هەزاریان کە چوار هەزاریان منالّ بوون رەوانەی ئوشفیتز کران.

19/ یولیو/ تەمموز

هیلمر فەرماندا کەوا لە کۆتایی ساڵدا جولەکەی پۆلونیا تەواو دەبن.

30/ یولیو/ تەمموز

رێکخراوە جولەکەکان دەبێ هەموو گەنجینە دێرینەکانی دروستکراو لە میتال گران ڕابنێن.

22/ یولیو/ تەمموز . 12 سپتمبر/ئەیلول

پرۆسەکانی ئاوارە کردنی بە کۆمەڵ لە گیتوی وارشۆ بۆ ئوردوگای تریبلینکا.

19 ئوکتۆبەر/ تشرینی یەکەم

جولەکەی ئەڵمانی قەدەغەکران کەوا لە کتێبخانەکانی ((ئاری)) کتێب بکڕن.

26 نوڤمبر/ تشرینی دووەم

ئاوارە کردنی جولەکەی نرویجی بۆ ئوشفیتز.

18 دیسمبر / کانوونی یەکەم

هاوپەیمانەکان رایانگەیاند هەر کەسێ جولەکەیەك بکوژێت پاش شەڕەکە سزا دەدرێت.

رێنماییەکانی دەسەڵاتی پۆلیسی ناوخۆیی لە سازوالزاس

أ ـ تەنیا جولەکەی راستەقینە دوور بخرێتەوە. مشلنجەکان ناگرێتەوە، ئەو پیاوانەی بە ژن تێکەڵبوون و هەروەها جولەکە بیگانەکان بە مەرجێ هاوڵاتی

وڵاتانی نەیار نەبن یان ئەو وڵاتانەی کە لە لایەن ئێمەوە داگیرنەکراوە. ئەو جولەکانەی لە بەر هۆی هەڵوێست وەرگرتن بێ وڵاتن دەگیرێن. هەموو جولەکەیەك دەکرێ بگوازرێتەوە بێجگە لەو جولەکانەی شەڕن و لە سەر جێگا کەوتوون.

2ـ بۆ جولەکەکان شوێنی کۆکردنەوەیان لە لودفیجسهافن، کایسر سلاوتن، لانداو بۆ ساز کراوە و بە پاس دەگوازرێنەوە ، لە هەر پاسێکدا فەرمانبەرێکی تایبەت بەرپرسیار دەبێ و چەند پیاوانی پۆلیسی رەسمی و گەر پێویست بوو چەند فەرمانبەر لە ژێر فەرمانیاندا دەبن.

3ـ ئەو فەرمانبەرە بەر پرسە لیستی ناوەکان لە شوێنی کۆکردنەوەکەدا وەردەگرێت و لە لیستەکەدا دیارە بە گام پاس دەرۆن و سەرباز و هاوکارەکانی کێن کە لە ژێر فەرمانی ئەودا دەبن. هەروەها ناو و ئەدرێسی ئەو کەسانەشی تێدا کە دەستگیر دەکرێن.

5ـ کە بەرپرسەکان زانیاریەکان لە سەر جولەکەکان وەردەگرن بەرێ دەکەون بۆ شوێنەکانی نیشتەجێیان و ئاگاداریان دەکەنەوە کەوا دەگیرێن و دوور دەخرێنەوە و بۆیە دەبێ لە ماوەی دوو سەعاتدا خۆیان بۆ سەفەر ئامادە بکەن. گەر شتێك هاتە پێش دەبێ سەردانی بەرپرسەکە لە شوێنی کۆکردنەوە کە بکەن و ناکرێ خۆ ئامادەکردنی دوا بخرێت.

6. گیراوەکە ئەگەر کرا بۆی هەیە ئەم شتانە لە گەڵ خۆیدا بێنێ:

ا بۆ هەر جولەکەیەك هەیە یەك جانتای سەفەر بێنێ و پێویستیەکانیان تێدا بێ و کەسی گەورە دەکرێ 50کغم بێنێ و بۆ منداڵیش 30کغم دەبێ.

ب ـ یەك دەست جل و بەرگ.

ج ـ بۆ هەر جولەکەیەك یەك بەتانی.

د ـ تێشو ((خواردن و ئاو)) بۆ چەند رۆژ.

هـ ـ قاپێك و چەنگاڵ و کەوچك و چەقۆیەك.

و ـ هەر کەسێ سەد مارکی (RM) زیاتری پێنەبێ.

ز ـ پەساپۆرت و هەویە و پسولەی کەسایەتی دەرهێنانیان ئاسان و بەردەستدا بن و لە ناو جانتا نەبن.

7 . بۆیان نیە ئەم شتانە لە گەڵ خۆیان بێنن: دەفتەر شەك و شەك و سەهم و خشڵ و گەنجینە و پارەش لە سەد مارك زۆرتر نەبێ.
(.....)
9 . پێش جێ هێشتنی خانوەكانیان دەبێ ئەم فەرمانانە كرابن.
ا . گیانلەبەرە ماڵییەكان و گیانلەبەرییەتری زیندووی وەك (سەگ ، پشیلە باڵندەی ناو قەفەس) بدرێتە سەرۆكی شارەوانی ، سەركردە ناوخۆكان. گەورەی گوندەكە یان هەر كەسێكی شیاو و بەرامبەری پسولەیەك وەرگرێت.
ب . كالای تەڕ بدرێتە (NSV) نوسینگەی خۆشگوزەرانی كۆمەڵایەتی سەر بە حیزبی نازیی.
ج. ئاگر و ئاگردان بكوژێندرێتەوە.
د. ئاو و گاز بگیرێتەوە .
ه. فیوزەكانی كارەبا هەڵگیرێت.
و . كلیلەكانی خانووەكە بە یەكەوە ببەسترێت و ناوی خاوەنەكەی و گوند و شارەكە و شەقام و ژمارەی خانووەكەی لە سەر بێ.
ز . دەبێ كەسەكە ورد بپشكێندرێت نەوەك چەك و زەخیرە و تەقەمەنی و زەهرە و پارەی بێگانە و خشڵ و شتیتری پێ بێ.
(....)
13 . بە شێوەیەكی راست هەڵسوكەت لە گەڵ جولەكە گیراوەكە لە كاتی گرتنیدا بكرێت و ئەمەش زێدە گرنگە و نابێ توندی رەقەكاری بە هیچ شێوەیەك لە گەڵ بكرێت.

ئاوارە کردن

بۆ فڕکردنی جولەکە پێویست بوو ئەو ملیونەها جولەکەی ئەوروپا دوور بخرێتەوە. ئەڵمانیەکان لە بەر چەند هۆیەك بڕیاریاندا جولەکە لە زێدی خۆیان نەکوژن، بەڵکو هەموویان بۆ ئوردوگاکان بگوازەوە کە لە پۆلۆنیا بۆ ئەم مەبەستە دروستکرا بوون. هتلر و سەرکردەکانیتر دەیانویست بە نهێنی بیانکوژن. چونکە ئەدەگونجا لە بەر چاوی هاوڵاتیانی لە خۆرئاوا و ناوەڕاست و خوارووی ئەوروپا بیانکوژن تا پارمەتی هاوڵاتیان لە دەست نەدەن. بۆ کوشتنی ملیونەها جولەکەی پۆلونیا و بەشە گەورە داگیرکراوەکەی یەکێتی سۆڤیەت ئەڵمانیەکان دوور خستنەوەیان بۆ ئوردوگاکانیان پێباشتر بوو کە لە رووی پراکتیەکەوە لە گوللە بارانکردنیان و کوشتنیان. بوونی هێڵی ئاسنی پوخت لە ئەوروپادا گواستنەوە و دوور خستنەوەی جولەکەکانی بۆ پۆلونیا ئاسانکرد و لە پێش چاوی هاوڵاتیانیش گوم دەبن و شوێنەواریان نامێنێ ، ئەگەر ئەو جولەکانەی لە گرتووخانەکانی نوشفیتز ـ بیرکناو کە ژمارەیان لە ملیۆنێك زۆرتر دەبوو زوو بە زووری گاز نەکوژرابان ئەوە ئەم شوێنە بچوکە دەبوایە گەورەترین شاری ئەوروپا.

لە ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەمی 1940دا حەت هەزار و پێنج سەد جولەکە لە بادن و ساری ئەڵمانیا بۆ ئوردوگاکانی خوارووی فرنسا دوور خرانەوە. بە تەمەنترین کەسیان 97 ساڵ دەبوو کە پیاوێکی کارلسروە بوو، دوایی زۆربەیان لە فرنساوە بۆ پۆلونیا دوور خرانەوە، بۆ دوور خراوەکان مۆڵەتی کاتی تەنیا 15 دەقیقە تا دوو سەعاتیان بۆ دانان تا ماڵەکانیان چۆڵ بکەن . بە پێی راپۆرتی پۆلیس هەندێکیان ((ئەم مۆڵەتەیان بە هەل زانی بۆ رزگار بوونیان خۆیان کوشت)).

لە 25ی ئەپریل/نیسان 1942 ((بەرەوخۆرهەلات)) 995 جولەکەی دانیشتووی فورزبورگی ئەلمانی لە ژێر چاودێری پۆلیس و سەربازدا ئاوارە کرد. ناچار کران هەموو سەرمایە و مالیان جێبهێلن بێجگە لە هەندێ شتی ((پێویست)) نەبێ ، ناچاریش کران هەندێکیتر کەلوپەلیان لە ئیستگەی شەمەندەفەری فورزبورگ جێبهێلن ، ئەم کەسانە بۆ ئوردوگاکەی کاتی لە ترافنیکی و ئەزبیکا گوازرانەوە و لەوێشەوە بۆ ئوردوگای فڕکردن لە بلزك.

ئومشلا چیلاتز

ئومشلا چیلاتز Omschlagplatz شوێنێکە بۆ دووبارە بارکردنەوەیە و سەر بە گیتۆیە، زۆرجار گۆرەپان یان جێگایەکی کراوە بوو و زۆر جار ئەم شوێنە بۆ کاری دەست نیشانکردن بە کار دەهات کە دوا چارەنووسی ئادەمیزادی لێنیار دەکرا کە بەرەو مردنی دەبەن یان دەکرێ بۆ کار ((بە کار بهێنن)) بە زۆری ئەم شوێنانە لە گیتۆ گەورەکان لە نزیك هێلەکانی سکەی ئاسنین بوون. بۆ ئاسانکردنی پرۆسەکانی ئاوارە کردن لە وارشۆ سکەی ئاسنینی پەیوەندی هەبوو دەگەیشتە ئومشلا چیلاتز. لە 23ی یولیو/ تەمموزی 1942 دەستکرا بە ناردن و دوور خستنەوەیان لە وارشۆ وە بۆ تربلینکا، لە ناو گیتۆدا رۆژانە هەزارەها جولەکە کۆ دەکرایەوە، کۆ کردنەوەی جولەکە کارێك بوو بە زۆر لە لایەن ((خزمەتگوزاری بۆ رێکخستن))ی جولەکە خۆیان بە بەشداریکردنی هێزەکانی ئەس ئەس و هێزەکانی ئۆکرانی و لاتفی و لیتوانیی هاوکار ئەنجام دەدرا. دەبوایە رۆژانە 6، 7 هەزار جولەکە کۆ بکرێتەوە ، وای لێهات جولەکەکان خۆیان بەوە هەل دەخەلەتاند گوایە بە چوونیان بۆ ئومشلا چیلاتز نانیان دەست دەکەوێت. مالەکان و شەقامەکان چۆلکرا و زۆر کەسیش بە رێکەوت دەگیران.

لە بەرواری 5 یان 6ی ئوگست/ئاب دکتۆری فێرکاری یانوس کورزاك و دووسەد منال لەو هەتیوخانەیەی کە بەرێوەی دەبرد بۆ تربلینکا دوور خرانەوە. دکتۆر کورزاك نەیویست بە هۆی ئەوەی کە رەگەزی ((ئارییە)) خۆی رزگار بکات و لە منالەکان جیا ببێتەوە لە پێشەوەی کاروانەکە بە ناو شەقامەکانی گیتۆ بەرەو ئومشلا چیلاتز رۆیشت و منالێکی لە باوەش بوو و دەستی یەکێکیتری گرتبوو.

خەڵکەکە لە ئومشلا جیلاتز چەند رۆژ چاوەڕێیان کرد جۆڵ بێت. بەڵگەنامەی پارێزراو زۆرن سەبارەت بە رەوشە ترسناکەکانی شوێنی چاوەڕی ئەم مردنە ماون. هەتا ناوەڕاستی سێپتەمبەر/ئەیلول ژمارەی ئەو کەسانەی رەوانەی ئوردوگای فڕکردن کران لە ئومشلا جیلاتز گەیشتە 250 هەزار کەس و دوا کاروانەکان هاوکات بوو لەگەڵ یاخیبوونەکەی گیتو کە لە ئەبریل/نیسان و مایو/ئەیاری ساڵی 1943 رووی‌دا. ئەو کاتانە وارشۆ لە هاوڵاتیە جولەکەکانی جۆڵ کرابوو.

شوێن بۆ خوێن و فرمێسك

هالینابیرنباوم جی بە چاوی خۆی لە ئومشلاچیاتز بینیوە پاش رزگار بوونی لە فڕکردن گێڕایەتەوە. ((ئێمەیان بۆ ئومشلاچیاتز هاژووت سەد لەعنەتی لێبێ، ئەڕ بە خوێن و بە فرمێسك، هەوا بە ناو فیتەی تیژی شەمەندەفەرەکاندا گوزەری دەکرد ئەوانەی سەدان هەزار جولەکەی بۆ دوا مەنزڵگەی ژیانی دەگواستەوە.

گۆرەپانە گەورەکە کە لە تەنیشت بینایەك بوو کە پێش شەڕ خوێنینگا بوو، لە خەڵکی بێ‌هیوا و داوەشا و جمەی دەهات، زۆربەیان هەتا هێزیان تێدا بوو لە کارگەکانی ناوچە ئارییەکان کاریان پێکرا، بیلتی هاتوچۆیان (Auswies) یان پێبوو، مافی ئەوەیان هەبوو ماوەیەك بژین. وەك زانراوبوو بە هاوڕێیەتی هێزەکانی پاسەوانی تایبەت دەچوونە سەردانی ماڵەکانیان کە لە خزم و خۆشەویستیەکان چۆڵکرابوو پاش ئەوەی هەموو سەرمایەکانیان لێتزەفتکرا بوو، بەڵام ئیمرۆ لە رێگای چوونیان لە کارەوە بۆ ماڵەکانیان تووشی کەمینێ بوون.

لە نێوان و گیتو و کون‌و کەلەبەنەکانی دیوارێکی بەرز لە نێوان ئێمە و پیاوانی پۆلیسی چەکدار هەبوو ((نازی زۆریان لە ناو نەبوو)) برا گەورەکەم هێشتا لەگەڵ خاڵۆژنم و کچەکەی لە گیتودا بوون ، ئەوان حەزیان نەکرد لە گەڵمان دابەزن بۆ سەر شەقامەکە.

بە پەشۆکاویی چاوەڕێ بووین بزانین چ روو دەدات. هاوکات لە کونێك دەگەڕایین و باوکم لە باوشی گرتبووین ، یەکەم جار دایکمی ماچ کرد و دوایی براکەم و

ئینجا منیش، توندی گرتین تا دوور نەکەوینەوە، زۆر پەرۆشی دایکم بوو ئەی دەویست لە ئاپۆرەکە دوورمان بخاتەوە ، چاوی بۆ دەروازەیەك دەگێرا تا بۆ شاردنەوەمان بمانباتە ناو بینایەی خوێندنگاکەی کە پارەمەتیدەرانی چاودێری تەندروستی و پیاوانی پۆلیسی جولەکەی تێدا بوو. دەویست لەوێ بمانشارێتەوە تا بۆ ناو عارەبانەکان پاڵ نەدرێین.

باوکم لە ترسا داوەشابوو جولەی نەمابوو هەتا رادەیەك بیری لە راکردن نەدەکردەوە. هەر ئەوەندەی پێکرا بلیتی هاتوچۆکەی دەرهێنا، وای مەزندە دەکرد ئەو بلیتە هەموومان رزگار دەکات، زۆر دەترسا. وای دەزانی گوێ رایەڵ نەبوون بۆ نازییەکان زوو کۆتایی پێدێنێ.

ئێستاش لە نومشلاج هەمان کار رووی دایەوە. دایکم وانەبوو بۆیە من هەر خۆم بەو شۆردەکردەوە، ئەو وای مەزندە دەکرد کەوا دەتوانێ رزگارمان بکات و بڕوای بە خۆی هەبوو (....) سۆزم بەرامبەر دایکم زۆر جیاواز بوو.

هەرگیز فارگۆنی شەمەندەفەرەکان لەم کاتانەدا وەك ئیمرۆ وا لێرە کۆ نەبوونەتەوە، وامان زانی کە دەبێ ئەمشەو بە درێژایی شەو چاوەڕێ بین تا شەمەندەفەرەکەی بەیانی دەگات. ئەوەش بواری رەخساند بۆ هەڵاتن بۆ گیتو و بۆ زووریکی سەرەوەی ماڵێك. ئەو کاتە بوو بینیمان نازییەکان تۆپی رەشاشیان لە ناوەندی گۆرەپانەکە دانا و روویان لە ئاپۆرەی خەڵکەکە بوو، کەوا نوزەی ترسیان لێ دەهات.ئەگەرچی دیار بوو چی روو دەدات بەڵام کەسێ نەدەوێرا هاواری بکات یان بە دەنگی بەرز بگرینێت. کەشەکە تارمایی ترس و زۆری لە سەر نیشتبوو. من و دایکم و باوکم و هایلك چووینە باوەشی یەك وەك ئەوەی کە یەکەم جارە یەکتری دەبینین وامان سەیری یەکتری دەکرد(....) وەك ئەوەی بمانەوێت پێش هاتنی تاریکی تەواو پێکەوە بین.

هەموو شتێ بڕاوانا بوو. ئەو شتانەی تا ئێستا خەبات و ژیانمان بۆ کرد. باوکم هەر ئەوەندە بوو نەفەسی دەهات.

دایکم وەك ئاسایی خۆی هێمن بوو و هەتا بەروومدا بزەی دەهاتێ.

(مەترســێ) چــرپاندبیە گــوێم. (مــردن دەگاتــە هــەموومان، یــەك جــار دەمــرین) ....(بــە یەكەوە هــەموومان دەمــرین، هەســت بــە تــرس مەكــە، بــەو رادەیەش ترسناك نیە....).

Nicht mehr einsatzfähige Frauen u. Kinder.

ژن و منالآن لـە ئومـشلاجیلاتزی وارشۆ چاوەڕێنین بۆ ئوردوگای فڕكردن ئـاوارە بكرێن لە تربلینكا. ئیابر/ كانوونی دووەم 1943.

پۆلیسی بـرلین یاریـەكانی ئولـومپی مـایو/ئـەیار1936ی كـردە بیـانۆ بۆ گرتنـی سـەدان قـەرەج و كــە خۆیــان و خێــزان و گالیــسكە و ولاخ‌و كەل‌وپەلــەكانیان

دوورخستنەوە بۆ ئەو شوێنەی ناوبراو بە شوێنی پشوودانی مارزان کە دەکەوێتە نزیک زبڵخانەیەک و گۆڕستانێک. زۆری ئەخشاند شوێنی پشوودانەکەیان درکەتێل کەمارۆدا. لە ڕاستیدا ئەوە دامەزراندنی ئوردوگایەکی گرتن بدە بۆ قەرەجەکان لە دەوروپشتی بەرلین. پاشان هەزارەها هاوڵاتی تری قەرەجیان لە مارزن و شوێنەکانی تری پشودان لە نزیک شارەکانی ئەڵمانیا کۆ کردەوە و دواییش بۆ ئوردوگاکانی قڕکردن لە خۆرهەڵات.

ساول فریدلندر - یەکێکە لە ڕزگار بووەکان پرۆفیسور لە مێژووی قڕکردن.

ئاوارە کردنی قەرەج

بۆ ڕاونانی قەرەجەکان بیانوی ئایدلۆژیان دەدۆزیەوە. سەرکردەی هێزەکانی ئەس ئەس هاینرش هملر بۆچوونی تایبەتی سەبارەت بە بوونی قەرەجی خاوەن ((ڕەگەزی بێگەرد)) هەبوو و بە ئامۆژای ((ئارییەکان))ی دەزانی بۆیە دەبێ پارێزگاریان لێ بکرێت. پێویستە ئەوانە دەست نیشان بکرێن و لە شوێنی تایبەتیدا بپارێزین و لە پاراستنگەیان دابنێین. کاری توێژینەوەرەکان ((ڕەگەزی ئاوێتەکراو)) زۆرە و ناتوانرێت بە ((ئارییەکان)) یان بزاندرێت، دەرئەنجام زۆربەیان وا دەرچوون. ئەگەر مرۆڤ بکەوتبایە ناو پۆلی هەڵەوە ئەوە دژایەتی بیروکراتی ئیشی دەکرد و ئەویش بە دوورخستنەوە کۆتایی دەهات بۆ گێتۆکانی جولەکە. و لەوێشەوە بۆ ئوردوگاکانی قڕکردن ، ئەوەش باری دەگمەنێتی دەهاتە پێش، تاقیکردنەوەکانی تەندروستی ناوبانگە شوومەکەی کە لە ئوشفیتز دەکرا تەنها بۆ منداڵانی جولەکە نەبوون بەڵکو منداڵانی قەرەجیشی گرتەوە. کەلەوێ زیاتر لە 20 هەزار قەرەج کوژرا.

گولله بارانێکی دەستە دەستەیی قەرەجەکان لە دارستانەکانی خۆرهەڵاتی ئەورووپا و دەرەوەی گوندەکان کاری زۆر ئاسایی بوون. کوشتنیان زۆر جار بە دەستی فاشییەکانی ناوچەکە ئەنجام دەدرا. لە ئوکرانیا قەرەجەکان لە ڕیشە دەرکران. هەتا ئیمڕۆش نەزانرا نازییەکان و یارمەتیدەرەکانیان بە ژمارەی ڕاستەقینە چەندیان لە قەرەجەکان لە هەموو وڵاتان کوشت. دیارە ئەوەش لە بەر ئەوە بووە کەوا توێژینەوەی دروستیان بۆ نەکراوە و هەروەها کەمی سەرچاوە و نەبوونی

سەرژمێری ورد بۆ قەرەجەکانی پێش شەڕەکە و پاش شەڕەکەش. ژمارەکەش بە کەمی مەزندە دەکرێ 200 هەزار بن. بڕوا دەکرێت 25ـ50 ٪ لە قەرەجەکانی ئەوروپا لە کاتی شەڕەکەدا کوژرابن. قەرەجە رزگار بووەکان چ لە ئەڵمانیا یان لە وڵاتانی‌تر هیچ قەرەبوو نەکرانەوە، ئیمڕۆ ئەوان زۆرترین کۆمەڵگەی مرۆڤن کە زۆرترین دووچاری نەژادپەرستی و چەوسانەوەی بابەتی و دژایەتی لە ئەوروپا دەبنەوە.

ئیڤاجوستێن یاریدەدەری روبرت ریتر ((پسپۆڕ)) ی تەندروستی سەرەکی لە رایخی سێیەمدا لە کاروباری ((ئازاری قەرەج)). سەرەتا ریتر پسپۆر بوو لە تەندروستی دەروونی منداڵان و هەروەها پسپۆریش بوو لە ((کاروباری تاوان)) لە بەر رۆشنایی ئەو بیرۆکەیەی کە دەڵێت پاشماوەی بایولوجی بناغەی رەوشتی لاساری و تاوانکارییە. ریتر روونی کردەوە کەوا قەرەج لە بنەرەتدا لە ((رەگەزی ئاری بێگەرد)) ن. بەڵام بە تێکەڵبوونی رەگەزیی خەسڵەتە باشەکانیان گوم کرد لە گەڵ میللەتانی ((نرخ کەمتر)) کە لە گەشتەکانیاندا توشیان دەبوون، بە پێی قسەکەی ئەو ئەم رەوشە وای کرد کەوا رەوشی قەرەج بەرەو و خوورەوشتی تاوانباری ناکۆمەڵایەتی بچێت. جوستێن لە بەر ئەوەی یاریدەدەری بووە بۆیە ئەویش توێژینەوەی تایبەتی ئەنجام داوە، یەکێك لەوانە پاراستنی 39 منداڵی قەرەجی بێ دایك‌وباوکی لە حەشارگەی هەتیوخانەیەکی کاسولیکی بۆ ئەنجامدانی پرواندەکەی کە توێژینەوەکەی تەواو بووە لە مایو/ئەیاری 1944 منداڵەکان بۆ ئوردوگای قڕکردنی ئوشفیتز . بیرکناو دوور خراونەتەوە و ئەوانە و لە گەڵ ئەو 2900 منداڵە قەرەجی‌تر لە ژوورەکانی گازدا لە شەوی ئوگست/ئاب 1944 کوژران.

ریتر ئەو کارەی بە ئاسانی و خۆشی دەکرد، ئەوان یەك یەك دەهاتن و بە رێك‌وپێکی لە سەر کورسی دادەنیشتن و چاوی منداڵەکان بەراورد دەکرا و لە هەموویان هەمان پرسیار دەکرایەوە و جوستێن دادەنیشت و هەموو شتەکانی تۆمار دەکرد، دەبوایە هەموویان زاریان بکەنەوە و ئامێرێکی پێبوو قورگ و کونەکانی کەپوو و کەپووپشتی کەپوو و نێوانی چاوەکانیان و رەنگی چاو و برۆ و گوێیان لە دەرەوە و لە ناوەوە و مل‌وگەردەن و هەردوو دەست (.....) بە

کوڕتی هەموو ئەو شوێنانەیان بپوراندایە دەپێورا. جوزیف ڕاینهاردت / فەرەجێکی ئەڵمانی لە لێپرسینەوەکانی ((بیولوژیای ڕەگەزکان)) دەدوێت.

لە گەڵ دادگاییکراوەکاندا

پیاوی پۆلیسی جولەکە کالیل بیریشوێنیک ناچار بوو ژن و کیژە بچوکەکەی ناو ئەو شەمەندەفەرەی بکات ڕەوانەی ئوردوگای فڕکردن دەکردن، ئەو پۆلیسە وای نووسیوە: خۆت لە ناو فارگۆنی چوارەمی مەڕومالآت لە دوای قەتارەکەوە دەبینی و تۆ و دوو پیاوی لێیە ئایە ئەوان ئاگایان لە تۆ دەبێ؟!

فارگۆنەکە مشتە لە ژن و منداڵ، لە سەر تەختەدارەکە و لە سەر جینجکان دادەنیشی و ئەلوسکاشی لەباوەشە، ئایە کیژەکە دەرنگ خەوی لێ دەکەوێت؟! ئێستا لە بەر کەمی هەواو لەم شەوەی ئوگست/ئابی خنکێنەر دەخنکێیت. تەنیا لە ناو ئەو دادگاییکراوانەدا دادەنیشی، بێگومان دڵت بەوە دەدەیتەوە کەوا تۆ لەم چارەنووسەدا تەنیا نیت. نا، ئەوە نیە کە تۆ بیری لێدەکەیتەوە، لەوێی دادەنیشیت و ئەوەی زەحمەتە کە لێی تێبگەییت، ئەوە چۆن دەبێ و چ روو دەدات!

کالینکای مێروت، ئەوەی دە ساڵ تۆی خۆشویست، ئەوەی زۆر دڵسۆزت بوو، ئەوەی لە بۆچوونەکانت دەگەیشت و زۆریش هیواکانی بە دڵشادییەوە جێبەجێ دەکردی و دەستی لە تۆ بەردا و جێی هێشتی کە سواری فارگۆنی مەڕومالآت بکرییت و خۆی لێرە بمێنێتەوە(.......).

دەزانم لە تووڕەییان خۆت دەکوشیت و خۆت لە ئەلوسکاش تووڕە دەکەیت، سەرەرای هەموو شتێك کیژی ئەوی. بۆچی من لە گەڵ خۆم بیهێنم، هەڵدەستیتەوە و دەتەوێ لە پەنجەرەکەوە فڕێی بدیتە دەرەوە.

ئەنکلەنکا، وا بکە، کیژەکەم فڕێ بدە، لە پەنجەرەکەوە فڕێی بدە، دەستەکانت ئەلەرزێت، ڕەنگە کیژەکە بکەوێتە ژێر چەرخی شەمەندەفەرە بە تەوژمەکە و ورد بێت، ئەگەر لەم گەردوونەدا خودایەك هەبێ، فریشتەیەك هەبێ، دەستی

نهێنی بۆ ڕادەکێشێ وا دەکات هیچ ئازار نەبینێ. ڕەنگە ئەلوسکای خۆشەویست بە نەرمی بکەوێتە سەر ئەرزەکە و لە دووری سکەی شەمەندەفەرەکە خەوی لێبکەوێت، ڕەنگە بۆ بەیانیەکەی مەسیحیەکی ئازدار بەزەیی بە ئاکارە فریشتەیەکەی بێتەوە و لە سەر ئەرزەکە بەرزی بکاتەوە و بە سینگی وەبنێ و لە گەڵ خۆیدا بیباتەوە ماڵی خۆی و وەك کیژی خۆی پەروەردەی بکات.
وابکە ئەنکاو وابکە، یەك جرکە دوو دڵ مەبە!

جیابوونەوە

لە 12 یولیۆ/تەمموزی1942 هێرتا جوسیاس لە هامبۆرگ نامەیەکی بۆ کیژە تەمەن هەفدە ساڵەکەی هانیلی نوسیبوو کە لە گەڵ خوشکی ئەنجلین بۆ ملەرودی سوید ڕۆیشتبوون دەیزانی کەوا ئاوارە دەکرێ بەڵام نەیدەزانی بۆ کێندەرێیە، وای نوسیبوو: ((خۆشەویستەکەم هانیلی، داوا دەکەم، تکایە ئاگاداری ئەنجلینی خوشکت بە لەو ڕۆژەوە ببنە دایك‌وباوکی، لە گەڵی نیان بە و بەڵێنم پێ بدە ئاگاداری دەبی، یەکتری بگرن و بەردەوام چاودێری بکە، بڕوام بە تۆ بێ سنوورە، کیژی گەورەم لە مێژە ئاگامان لە هەواڵی یەکتری نیە، هەرکە بوار هەبوو بۆت دەنوسم)). نامەکەی بەوە کۆتایی پێ دەهێنێ کە خودا چاودێریان بکات و لە بیریان نەکات. ئەم جۆرە نامانە سێدارەیان لە سەر بوو و ئەوانەی دەیانزانی دەمرن دەیاننوسی.
زۆر نامەی وا کە پارێزراون نامەکان ڕەنگدانەوە و نمونەی ئەو خێزانە جولەکە و قەرەجانەیە کە لە زۆر جەمۆکی نازیەتدا دەژیان، مناڵیان لە دایك‌وباوکیان و دایك‌وباوکیان لە مناڵ جیا دەکردەوە. ئەوانەی بەم کارانە هەڵدەستان خۆشیان باوك بوون و مناڵیان هەبوو، بەڵام دیار بوو ئەوەش کاری لێنەدەکردن، ئەو دکتۆرانەی لە ئوشفتیز ڕۆژانە کاریان دەکرد. ئێواران دەگەڕانەوە، یان ژن و مناڵەکانیان لە نزیك ئوردوگاکەدا دەژیان. ڕەنگە چەند هەزار مناڵیان ، دایکیان بەرەو ڕووی مردن کردبێتەوە، چۆن دەیانتوانی هەموو مانگێ وا بکەن کەچی بەرامبەر مناڵەکانیان باوکی ڕوو خۆش و مێردی باش بوون بەرامبەر ژنەکانیان پرسیارێکیان ئاراستەی ئەندازیاری ئەڵمانی هێرمان فریدریك گریبە کردووە، چی

هاتێدا چەند پیاوی جولەکە لە کاتی شەڕدا ڕزگار بکات، لە وەڵامدا وتی، ناتوانم ڕوونی بکەمەوە ، بۆ و چۆن ، بەڵام ئەوەی دەزانی کە دایکی ژنێکی بەرەمەڵەك ڕێزدار بوو، بۆ ئەو ئەوەیان زۆری دەگەیاند، ڕۆژانی منداڵی ئەو لە گەڵ چەند هاوڕێی تەمەنگیان بە پیرە ژنێکی کەنەفتە هەڵچنیبوو، هەروەها گریبە وتی: ((دایکم وتی چۆن ئەوەت کردووە، نابێ جارێکیتر کاری وا بکەیت)) بێگومان وەڵامم دایەوە: ((هەموو وایان کرد)) ، دوایی ئەو بە توندی وەڵامی دامەوە، تۆ وەك کەسانیتر نیت، تۆ کوڕی منی ، نابێ جارێکیتر کاری وا بکەیت، ئەگەر ئەمەیان دووبارە بێتەوە، لێپرسینەوەت لە گەڵ دەکەم، ئەو جیا دەزانی لێپرسینەوەکەم چۆنە، دەتەوێت تۆ لە جێگای ئەو بیت، وەڵامم دایەوە، نا. وتی: ((ئەدی بۆ وات کرد؟ دەبێ جارێکیتر ئەم شتە نەکەیت، ئەو ژنەش هەستی هەیە، دڵی هەیە وەك منە و وەك تۆ)). کاریگەری دایکم وا بوو لە سەرم کە بە منی وت: ((بڕیار لە سەر خەڵك لە بەر ڕۆشنایی نابین و کاریان مەدە، بەڵکو وەك ئادەمیزاد سەیریان بکە)). ڕەنگە وەڵامەکەی بۆ پەروەردەیی فەسیەکی زۆر گەورە بوو کرا بەڵام مەسەلەکە گرنگە و هەڵەکەش لەوەدایە کە بە جیدی لێکنەدرێتەوە.

ماڵئاوایی

شەمەندەفەرەکان یەك لە دوایی یەکدا ئاوارەکراوەکانیان دووردەخستەوە، تیریس موللر پاش ڕزگار بوونی لە ئوشفتیز دەگێڕێتەوە ((تیشکی ڕووناکی لە پەنجەرە بچوکە ئاسنبەندەکە بۆمان دەهاتە ژوورێ و سروشتە شاخاوییەکە بە خێرایی لێمان گوزەری دەکرد. دارەکان جیبیان دەوێ بگێڕنەوە؟ دەنگی زیکەی سکەکانی ئاسن و شەمەندەفەرەکان بۆ سکەیەکی دەسوڕانەوە؟ ئێستا کەسەکان جیا ناکەمەوە، هەموویان وەك هاوڕێ دەبینم. هەموو چاوەڕێین . یان خەوتوون، بێدەنگی خۆی سەپاندبوو، ئەو خەڵکە خێزانی من بوون، هەستمان بە هاوکاری دەکرد، هاوکات دەمزانی ئەوە ماڵئاواییە، دڵنیام کەوا زۆرمان لە ناو دەچین، کۆشش دەکەین سەیری شتەکان وەك خۆی بکەین، ئێستا شەفەقە، دایکم دەستی دەگوشیم، ئەوەیان ماڵئاواییەکەی بوو.

((بە پێنوسی ڕەش لە ناو فارگۆنی کەلوپەلێکی شەمیٚ کراو نوسرابوو)).

من لە ناو ئەو فارگۆنەدا، ئیڤا
لە گەڵ کوڕەکەم هابیل
هەر کەسیٚ کوڕە نۆبەرەکەمی، قابیل بینی
قابیل کوڕی ئادەم
ئاگاداری بکاتەوە کە من

دان باجیس ((وەرگێرانی - ئیڤا نوکرباری))

ئەوان بە تەمەبوون خراپتر ڕوو بدات
ئەوان بە تەمای شتی ناشیاو نەبوون ((شارلوت دلبو))

ئاوارە کردن بە پاپۆری ئەس ئەس دوناو

بەیانی زوو ڕۆژی 26ی نۆڤەمبر/ تشرینی دووەمی 1942دا 532 جولەکەی نەرویجی خرانە سەر پشتی پاپۆری ئەڵمانی ئەس ئەس دوناو و لە هەمان ڕۆژەدا پاپۆڕەکە ئاوی بەندەری ئوسلۆی جێهێشت، جولەکەکان لە 1/دیسمبر/کانوونی یەکەم گەیشتنە ئوردوگای گرتنی ئوشفیتز ، یەکسەر پیر و نەخۆش و ژن و منداڵەکانیان بە گاز کوژران کە بە بونکر 2ی ناسرابوو لە بیرکناو، بەڵام پیاوەکان خرایە ژێر باری ئیشی بەزۆر، ئەڵمانیا و هاوپەیمانە نەرویجیەکانیان کۆڵیان نەدەدا لە دوایی گەڕان بە دوای جولەکەدا. هەتا ساڵی 1944 ژمارەی ئەو جولەکانەی بۆ ئوشفیتز دوور خرانەوە گەیشتە 770 کەس. بێجگە لە 24 کەسیان ئەوانی تر هەموویان مردن و ڕزگار بووەکان هەتا شەڕەکە تەواو بوو مابوون و خۆیان گەڕانەوە.

کە لە هەموو شتێ رووت بکرێتەوە

هێرمان ساشنوڤیتز ئەوەی لە پرۆسەی ڤڕکردنی دوورخستنەوە ترسناکەکەی نوسلۆ رزگاری ببوو وا دەگێڕێتەوە ((نیومرۆ گەیشتینە نوسلۆ، ئاسمان قاوەییەکی دڵتەنگ بوو، هۆرنەکان بە ئاگاهێنانەوە لە بوونی دزە فڕین لێئەدرا، هیچ ئەرویجییەکی مەدەنی شاهیدی ئادات، گەرچی خەڵکێکی زۆر لە پێش بەربەستەکەی شۆستەی ئەمریکا وەستا بوون، هاورێیە ئەرویجیەکان لە پەنجەرەی فارگۆنی ئەخۆشەکان دیار بوون. زۆرترم بینی، میتالی رەشی قاوەیی پاپۆرەکەم لە دوور حەوت، هەشت مەترێ بینی، ئەویش ((ئەس ئەس دونـاو ناوسی بریمن)) بوو ، پاپۆری نیلەکان ، دەنگی پیاوێکی ئیگەران لە دەرەوەی فارگۆنەکە دەهات سەبارەت بە ژن و منالەکان شتێکی دەووت، خەمی ئەوەمان بوو ژنەکانیش گیرابن، پرۆفیسیور ئەبستاین دایە پرمەی گریان ، هەموومان جۆکمان شکا، هەتا منیش.

دوایی هێزەکانی پاسەوانی ئەرویجی کە هاورێمان بوون بزر بوون، لە جیاتی ئەوان سەربازانی ئەس ئەسی ڤاتی سەوز لە بەر هاتن، ناوچەکە پڕبوو لەوان، لە گەڵ هەرەشەی شێتانەی ئەفسەرەکانیان بۆ سەر پشتی پاپۆرەکانیان سەر خستین، ئێمەی ئەخۆش دوا مێگەل بووین هەمووشتمان بینی، ژن و منال و پیاوەکانی بێ هەواو خەباتیان دژ بە دەستەڵاتی درندانەی پووچ بڕوەچان دەکرد، بازنەیەکی پۆلاین لە چواردەووری ئەو لانەوازانە گیرابوون. ئەم دیمەنانە لە ترسناکترین ورێنە دەچوو، ئێمە هاوڵاتی وڵاتێک بووین کە هاوکاری مرۆڤایەتی یەکەمین و گەورەترین هەڵوێستی بووە، ئەم رووداوە کوشندەیە زۆر گەورە بوو و برواشمان وابوو کەوا لەوە دزوارتر نابێتەوە.

زیاتر لە شەش سەد کەس بە ئاشتی و ئاسوودەیی لە وڵاتێکی یەکسا دەژیایین. لە ناکاو هەمووشتمان لێ وەردەگیرێتەوە، ئازادییەکانیان ، وڵاتەکەیان لە هەموویان ناخۆشتر بەهایە مرۆڤایەتیەکان. پاڵیان دەدان، لێیان دەدان ، تێیان هەڵدەدان، نوشتانەوە، پارانەوە تا سواری پاپۆرەکەیان ئەکەن، چونکە دەیانزانی ئەوە چی دەگەێنی، دوورخستنەوە، بە شۆستەی بەندەرەکە وەنووسان، هەستیان چڕکرد، هاواریان کرد و داوای دلۆڤانیان بۆ خۆیان کرد و بۆ ئەوانەی پەیوەندییان پێوە

هەیە، بەڵام هیچیان لێقبول نەکرا. بە پۆستاڵی نووک ئاسنین و قامچی پلاستیکی بە سەروسکیان کەوتن. لە ژنانیان دا منداڵی شیرەخۆرەیان لە باوەش دابوو، لە ژنی ئاوسیان دا، جل‌وبەرگیان لە بەر هەڵزراندن و رووتیان کردنەوە، منداڵانیان تێهەڵدایە ئەم لاو ئەو لا . لە ناوەندی ئەوانەوە . ئێستاش لە پێش چاوم ماوە . دەمبینی ڕێچکەی ژناتی لاواز و پیری داوەشاوەی سەر شۆڕ بەسەر پردە بە گوریسەکاندا بەرەو پاڕۆرەکە دا دەڕۆیشت. بەرەو ئەو ئاسۆیان دەبردن کە دوا چارەنووسیان بوون گەرچی ئەوان لە ئێمەی گەنج زۆرتریان دەزانی، مێژووی میللەتەکەیان دەزانی، زیندووی زوو کوژراو بوون)).

ڕێگای شەمەندەفەرە تایبەتیەکان

تۆری هێڵەکانی ئاسنی ئەورووپی دەوری دیاری هەبوو لە جێبەجێ کردنی قۆناغەکانی قڕکردن. ملیۆنەها کەسیان بە شەمەندەفەرە تایبەتیەکان گواستەوە. قوربانیەکەنیان بە فارگۆنەکان گواستنەوە یان فارگۆنەکانی ڕێبواران بۆ گیتۆکان و شوێنەکانی لە سێدارەدان و ئۆردوگاکانی کۆکردنەوە و ئۆردوگاکانی قڕکردن لە نێوان ئەورووپادا گەیاندن، قڕکردن بۆ نازییەکان زۆر بایەخدار بوو و کاریگەری خراپیشی هەبوو لە گەیاندنی پێویستیە سەربازییەکان ئەوەش لەبەر سەرقاڵیان بە گەیاندن و گواستنەوەی جولەکەبوو.

هێزەکانی ئەس ئەس شەمەندەفەریان دەگرت و پارەی بلیتیان بە جولەکەکان دەدا تاجولوکوکان چوون و گەیشتنیان بۆ ئۆردوگاکانی قڕکردن پارەشی تێدەچوو.

لەم ئەخشەیەدا هێڵەکانی شەمەندەفەر لە ناو پۆلۆنیا دیارە کەوا جولەکەیان بۆ تربلینکا گواستیەتەوە. وا لە خوارەوە برگەیەک لە وێنەی کاتی دەرچوونی شەمەندەفەرە تایبەتیەکانیانە، وەک دیارە شەمەندەفەرەکە لە سێدلوفیک لە ڕۆژی 25 سێپتمبر/ئەیلول 1942 بە باری تەواوە (800 تۆن) دەرچووە و ڕۆژی دوایی کاتژمێر 11:24 شەمەندەفەرە بەتاڵەکە (600 تۆن) دەگەڕێتەوە بۆ کوزلبنتشە کە پاش ئەوەی شەو دەگاتێ و بە باری تەواوە وە دەچێتەوە تربلینکاو بە بە تاڵی دەگەڕێتەوە. ڕۆژ دوای ڕۆژ ، مانگ دوای مانگ ، لە مێژووی یولیو/تەمموز 1942 هەتا ئوگست/ ئابی 1943.

1943 8/یەنایر/کانوونی دووەم

یەکەم تەقینەوەی سەرهەڵدانی گیتۆی وارشۆ.

2/فبرایر/شوبات

سەرکەوتنی هێزەکانی سۆڤیەت لە ستالینگراد بە سەر سوپای ئەڵمانی.

22/ فبرایر/شوبات

لەسێدارەدانی سۆفیا شۆل، یەکێک بوو لە ئەندامانی ((گوڵی سپی)) . کۆمەڵەیەک بوو

لە کۆمەڵەی بەرگری لە خوێندکارانی زانکۆی میونیخ پێکهاتبوو و نارازی بوون لە دادگاکانی نازییەت.

26/فێبرایر/شوبات

گەیشتنی یەکەم کاروانی قەرەجەکان بۆ ئوشفیتز لە ئەڵمانیەوە و لە ئوردوگای تایبەت بە قەرەجەکانیان دادەنێن.

22/مارس/ ئادار . 25 یونیو/ حوزیران

چوار فرنەکە لە ئوشفیتز . بیرکناو کە لە چوار ژووری گاز پێکهاتبوو تەواو بوو و ئامادەکران بۆ کار کردن.

30 19 ئەبریل/نیسان

دیداری نوێنەرانی ئەمریکا و بریتانیا لە برمودا کرا بۆ گفتوگۆی رزگار کردنی جولەکەی ئەوروپا.

19/ ئەبریل/نیسان

سەرهەڵدانی گیتو لە وارشۆ.

16/مایو/ئەیار

دامرکاندنی سەرهەڵدانی وارشۆ و رووخاندنی گیتوکە.

8/یونیو/حوزیران

3000 منال و دایکیان لە هۆڵەنداوە بەرەو ئوردوگای سوبیبور بەری کران و بە گەیشتنیان بە گاز کوژران.

11/یولیو/تەمموز

هتلەر بەکارهێنانی بە ئاشکرای ((چارەسەری بنەڕەتی کێشەی جولەکەی)) قەدەغە کرد.

12 ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم

دانیمارکییەکان دەست پێشخەرییەکیان کرد بۆ رزگار کردنی جولەکەی دانیمارکی.

1944 19/مارس/ئادار

ئەڵمانیا هەنگاریا دەگرێت و دەست دەکات بە کۆچکردنی جولەکەی هەنگاری.

6/یونیو/تەمموز

رۆژی دی هاوپەیمانەکان هێزەکانیان لە نورماندی دابەزاند.

20/یولیو/تەمموز

چەند ئەفسەرێکی ئەڵمانی ویستیان هتلر بکوژن.

یولیو/تەمموز

رزگار کردنی ئوردوگای فڕکردنی مایدانیك بە دەستی سوپای سوور.

12/ئوگست/ئاب

لە سێدارەدانی خێزانە قەرەجەکان لە ئوردوگای ئوشفیتز.

نۆڤمبر/تشرینی دووەم

کوشتنی بە گازی زیکلون ـ بی لە ژوورەکانی گاز لە ئوردوگای ئوشفیتز راوەستێنرا.

1945 18 ـ 17/ینایر/کانوونی دووەم

هێزەکانی ئەس ئەس دەستیان بە چۆڵکردنی بە زۆری ئوردوگای ئوشفیتز کرا.گیراوەکانیان ناچار کرد بە پیادەیی بەرەو ئەڵمانیا برۆن و ناویان نا کاروانی مردن.

27/ ینایر/کانوونی دووەم

سوپای سوور ئوشفیتزییان ئازاد کرد.

11/ی ئەبریل/نیسان

هێزەکانی ئەمریکایی ئوردوگای گرتنی بوخنڤالدیان ئازاد کرد.

15/ ئەبریل/نیسان

هێزەکانی بریتانی ئوردوگای گرتنی بیرگن بیلسن یان.رزگار کرد.

30 ,29 ئەبریل/نیسان

هێزەکانی سۆڤیەتی ئوردوگای گرتنی راڤنسبروکیان ئازاد کرد و نزیکەی 3500 ژنی گیراوی جولەکەی تێدابوو.

30/ ئەبریل/نیسان

هتلر خۆی کوشت.

8 . 7 مایو/ئەیار

ئەڵمانیەکان خۆیان دا بە دەستەوە، رۆژی سەرکەوتن، کۆتایی هاتنی شەڕ لە ئەورووپا.

((بەم شێوەیە، زۆربەی گیراوە جولەکەکان، ژن و پیاو، منال و پیرەکان بە فارگۆنی مەڕومالات رەوانەی ئەلمانیا دەکران و لەوێشەوە رەوانەی پۆلونیا کران)) (...). (لە بودابیست) پراکتیکانە جولەکەیان لە هەموو شتەوە رووتکردەوە، دەبوایە بە رێژەی 9ـ 8 کەس لە یەك ژووردا بژیین (....) بەڵام ئەوانە بەختەوەرەکان بوون و لە کاتی پێویستدا بۆ کاری گرنگ ئیشیان پێدەکردن، بۆ دامەزراوە پیشەسازییە ئەڵمانیەکانیان گواستنەوە. لەوێ دەگونجا رەفتاری جیاکیان لە گەڵ کردبان، بە پێچەوانەی ئەوانیتر ، منالان، ژن، بێدەستەلاتان، پیرەکان دەڵێن ((ئەوانە دەگوازرێنەوە بۆ ئوردوگاکانی فڕکردن لە ئوشفیتز. بیرکناو لە نزیك کاتوفیتز لە پۆلۆنیا)).

نیفان دانیلسون، دیلۆماسیکی سویدی لە بودابست

لە راپۆرتێك بۆ وەزارەتی دەرەوە لە ستۆکهۆلم 24 یونیو/حوزیران 1944

ـ فیدمان، ئامۆزگەی تەکنۆلۆژی ئاوان دەتوانێ بەشێکی زۆری ژەهرمان بۆ دروست بکات؟

+ بۆ چ مەبەستێك؟ ئایا بۆ کوشتنی ئادەمیزاد بێ؟

. نەخێر

. بۆ کوشتنی ئاژەڵ؟!

. نەخێر

. ئەدی بۆ چ مەبەستێك؟

. بۆ کوشتنی ئەو ئاژەڵانەی ئاکاری مرۆڤیان هەیە، یان بە مانایەکی تر، ئەوانەی نەخۆشی مێشك و دەروونیان هەیە. ئەوانەی کەوا ناکرێ پێیان بڵێین ئادەمیزاد و ئەوانەی ناتوانرێت مەزندە بکرێت تەندروستیان باش دەبێت.

دانوستانێك لە نێوان دکتور ئەلبەرت فیدمان، سەرۆکی بەشی کیمیاویی لە ئامۆزگەی تەکنۆلۆژیای ئاوان لە گەڵ یەکێك لە فەرمانبەرانی بارەگای

ئودولف هتلر ، یولیو/تەمموز/ 1938

دەستپێکردنی کۆمەڵ کوژییەکە

کوشتنی بە بەرنامەی جولەکە و قەرەجەکان پاش کوشتنی کەم ئەندام و شێت و ((ناکۆمەڵایەتییەکان)) هات کە بە رەزامەندی و پەسەندکردنی حکومەت ئەنجام دەدرا. پرۆسەکە لە 1ی ئۆکتۆبەر/تشرینییەکەم/1939 لە ژێر ناوی تی4 و بە سەرپەرشتی بارەگای ئودولف هتلر دەستی پێکرد. قوربانییەکان لە سەرانسەری ئەڵمانیادا لە عیادەکان کۆکرایەوە، خرانە ناو پاسی قاوەیی، پەنجەرە و پەردەکانیان داخراو و رەنگ کراو بۆ عیادە تایبەتییەکان، ناو لەو عیادانە نرا ((مردنی دڵۆفان)) کە ژووری گاز و ئامێری سوتانی تێدا بوو. دکتۆرەکان بریاریان دەدا کەوا کێن ئەوانەی ((پاك دەکرێنەوە))، واتە لە ناو بردنیان. خزم و کەسیان بە نامەی وەکو یەك ئاگادار دەکردەوە ((ناچارین ئاگادارتان بکەینەوە کەوا بە داخەوە......لە ......بە هۆی تووش بوونی بە نەخۆشی ئەنفلونزا مرد و دکتۆرەکان کۆششی زۆریان بۆ رزگار بوونی کرد)). زۆریش چەند ئەندامی لاشەی ((کوژراوی دڵۆفان)) یان دەگێرایەوە و رەوانەی ئامۆژگاکانی تەندروستیان دەکردن بۆ بەکارهێنانیان بۆ مەبەستی خوێندن. لە نێوان 1945ـ 1940دا ((120)) هەزار کرانە قوربانی مردنی دڵۆفان.

پرۆسەی تی4 هێندی هێندی لە ئابی 1941 راگیرا، ئەوەش لە بەر نیگەرانی رای گشتی بوو کە ببووە سەرچاوەی بێزاری لە نوسینگەی سەرکردەیی گشتی ((فوهرر)).

هاودەم کۆمەڵ کوژی جولەکە لە وڵاتانی بەڵتیك و بەش داگیرکراوەکانی یەکێتی سۆڤیەت کارێکی رۆتینی بوو، لە نێوان 30ـ 29/سێپتەمبەر/ئەیلول/1941 گەورەترین کاری بێ وێنە رویدا، کۆمەڵێك لە دەستەی ((ئینساتز)) بە هاوکاری پۆلیس 33371 جولەکەی ژن و پیاو و منداڵیان لە بابی یاری دەرەوەی کییف گوللە باران کرد.

هێزێکی ئەس ئەس لە ژێر فەرمانەدەیی ((ئەندازیاری)) کۆمەڵکوژی هاینش هەمار بەرپرسی جێبەجێ کردنی کۆمەڵکوژییەکان بوون. لە ئۆکتۆبەر/ تشرینی

یەکەمی 1943دا سەبارەت بە ((فڕکردنی گەلی جولەکە)) هەلەر دوانیدا و ستایشی دلسۆزی بەرزی ڕێکخراوەکە و ئەندامەکانی بۆ جێبەجێ کردنی کارەکەیان کرد و وتی: ((ئێمە مافی ئەخلاقیمان هەیە، مافی خۆمانە ئەو گەلە بکوژین کە دەیانەوێ گەلەکەمان بکوژن...... ئەم ئەرکە زۆر قورسەمان لە بەر خۆشەویستی گەلەکەمان ئەنجامی دەدەین، ئەوەش هیچ زیانی ناوەوەی بۆ جێنەهێشتین، چ لە دەروونمان و چ لە چاکەکانمان)). بکوژەکان بە بوونی تەنگژەی زۆریشەوە هەر ((ڕاستیەکانیان)) دەپاراست.

یەکێك لە ئەفسانەکانی پاش شەڕ ئەوە بوو، کەوا هەر کەسێ سەرپێچی بڕیاری فڕکردن یان بەشداریکردن لە کۆمەڵکوژی نوردوگاکان بکات سزاکەی مردنە. گەرچی حاڵەتی وا رووی نەدەبوو. کەم کەس هەبوون داوای گواستنەوە یان بەخشینیان لەم کارە دەکرد، بەڵام لە لای زۆربینەکە بیری وا نەبوو، جولەکە وەك ((زیندەوەر)) تەماشا دەکران، هەرکەسێ کە کاری دەکرد بە کاری پیرۆزی دەزانی لە پێناوی ڤوهرر و خاکی باپیرانی. گەر ئیشەکان بە دزیش کرابان ئەوا دەستکەوت و سەرمایەی چاکیان لە قوربانیەکان دەست دەکەوت.

پاسەکان لە هەفتەیەکدا چەند جار دەهاتنە هادامار و چەندین قوربانیان هەڵگرتبوو، منداڵانی خوێندنگاکانی ناوچەکە پاسەکانیان دەناسی و دەیانووت: پاسەکانی کوشتن هاتن ، دانیشتوانی هادامار کە هەموو جارێ ئەو پاسانە دەهاتن دووکەڵی بەرزیان لە کونی دووکەڵەوە دەبینی، ئەوان نیگەران دەبوون چونکە بەردەوام بیریان لەو قوربانیەیە بەستەزمانانە دەکردەوە. بە تایبەتی کە با هەڵی دەکرد و بۆنەکەی گیانی دەشێواند، دەرئەنجامی ئەو هەڵوێستانە بوو کە توانجی وای لە نێو منداڵەکان دروست دەکرد کە دەبووە شەڕیان دەیانووت: ئەی دەبەنگی گێل لە فڕنەکەی هادامارا دادەنرێیت.

نامەی مەشرانی کاسۆلیك لە لیمبورگ بۆ وەزیری داد لە

13/ئوگست/ئابی 1941

لە بەلتیکدا

ئەم نەخشەیە بە راپۆرتی دەستەکانی ئیساتزاوە وەبوو، مەڵبەندی چالاکیە سەرەکییەکانی وڵاتانی بەلتیك بوو، لە نەخشەکەدا دیارە کە چەند ((لە سێدارەدان بۆ جولەکە کراوە)). ژمارەیان بە دارەسەیت و ژمارە دیارە، لە ئەستونیا کەوا ((جولەکەی تێدانیە)) نوسراوە کەوا 128 هەزار جولەکەی لێدەژیت. دەستەی ئینساتز پارمەتی و کۆمەکیان لە هێزەکانی ئەڵمانی و میلشیا هاوپەیمانەکانیان لە بەلتیك و روسیای سپی و ئوکرانیا وەردەگرت. ئەفرام توری کە لە گیتوی کاوناس لە لیتوانیادا ژیاوە و لە دەفتەری یادگارەکانیدا لە رۆژی ناردنی دانیشتوانی گیتو بۆ پرۆسەکانی ((دەست نیشانکردن)) کە تێیدا بریاری لێدەدرێت کێ دەژی و کێ نازی نوسیویەتی: ((بەیانی رۆژی سێشەممە 28 ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم باران بوو، تەمومژ و تاریکی باوەشی لە گیتو وەرنابوو، ئاسمان نەدەبینرا و بەفر باری و ئەرزەکەی سپی کرد. لە هەموو سوچێکدا ژن و پیاو و منال و پیر و نەخۆش دەردەپەریین، هێندی هێدی دەهاتن ، هەنگاو قورس و بێزار دەرۆیشتن، پیرو نەخۆشەکان بە شان و پیل و بەزنی خزم و کەس و جیرانەکانیان رێیان دەکرد. دایکان منالەکانیان هەڵگرتبوو، بەریزەی درێژ بەرەو پێشەوە دەچوون. هەموویان لە ترسی سەرما و شێ خۆیان لە پالتۆ و چارۆگەو پەتۆ لوول دابوو. زۆر لە خێزانەکان دەستی یەکتریان گرتبوو و هێندی دەرۆیشتن. هەموو بەرەو پێشەوە بۆ گۆرەپانی - دیموکراسی - بە یەك ئاست دەچوون، کاروانێکی تازەیە بار و مردووەکان سەرەخۆشیان لێدەکردن. ئەم بەیانیە بەرەو گۆشەی نادیار 30 هەزار کەس بەرێ کران، بەرەو ئەو چارەنووسە دەرۆیشتن کەوا زووتر دەستەڵاتدارە تێنووەکەی خوێن بریاری لە سەر دابوو. بێدەنگیەکە بێدەنگی مردووی دەنواند کە لە سەر ئەو کاروانە هەزار کەسیە، هەموو هێدی هێدی دەجولان، خەیاڵ دوور، هەموویان بیریان لە چارەنووسی خۆیان و خێزانەکانیان دەکردەوە، هەموویان زمانیان بەداوێك لە ئاە گرێ درابوو، سێ هەزار کەسی بێکەس، خودا و جیهان لە بیری کردبوون، درانە دەست دەستەڵاتی غەدر و ئەوانەی زووتر تاوانی کوشتنی جولەکەیان لە ئەستۆدایە)).

دەستەکانی ئینساتز

داگیرکردنی یەکێتی سوڤیەت لە یونیو/حوزیرانی 1941، پرۆسەی باربارۆسا، پێشینەی کوشتنی بە بەرنامەی جولەکە بوو، لە گەڵ سوپای ئەڵمانی چوار دەستەی گەڕۆکی ناسراو بە دەستەکانی ئینساتزیان لە گەڵ بوو. پیاوەکانیان پۆلیس و هێزەکانی ئاسایش و هێزەکانی ئەس ئەس بوون، ژمارەیان لە سەرەتادا سێ هەزار کەس بوو ئیشیان ئەوە بوو لە پشتەوە هێڵەکانی پارێزگاری سوپایان دەکرد و شیوعیە چالاکەکان و ((ئەندامەکانی حیزبەکە)) لە جولەکەیان دەکوشت، هەر زوو کاری سەرەکییان بووە کوشتنی جولەکە و دوایی قەرەج و کۆکردنەوەیان بۆ کوشتنیان. ئەم دەستانە کاری ورد و بە بەرنامەیان ئەنجام دەدا و راپۆرتی بەردەوامیان دەنارده برلین و دەکرێ لە بەر رۆشنایی ئەم راپۆرتانە بەدواچونەوەی پرۆسەکانی رۆژانەی کوشتنی جولەکە بکرێت.

یەکێك لەو بەڵگەنامانە لیستەیەکی حەوت لاپەرەیی ئینایە کە تۆماری ناوی هەموو ئەوانەی لە لیتوانیا لە نێوان 4یولیو/تەمموز تا 1دیسمبر/کانوونی یەکەم 1941 لە سێدارە دراون. کە لە لایەن یەکێك لەو دەستانە ئەنجام دراوە و ژمارەی هەموویان دەگاتە 137346 کەس لە شوعیە روسەکان و لیتوانیەکان ، گیراوەکانی روسی شەڕ ، ((ئەوانەی نەخۆشی دەروونیان هەیە))، لیتوانیەکان و پۆلونیەکان و قەرەج و پێشمەرگە، بە بێ بەراورد کردن زۆربەیان جولەکە بوون لە پیاوەکان و ژن و منااڵەکانین. بە پێی ئەو برگەیەی کە لە رۆژانەکەی ئەفرام توری دەردەکەوێت کە پێناسەی جولەکە لە کاوناس لە بەیانی رۆژی 28 ئوکتۆبەر/ تشرینی یەکەم 1941 دەکات کە بە رێکەوەن بۆ پرۆسەی ((دەستنیشانکردن))ی گەورە. ناواخنی لیستەکە وایە: ((41/10/29 کاوناس ......2007 جولەکە، 2920 ژنە جولەکە، 4273 منالە جولەکە (پاککردنەوەی گیتو لە جولەکە زیادەکان لە ژمارەیان)؛ 9200 کەس بور)).

دەستەکانی ئینساتز و تیمەکانی پۆلیس و یەکەکانیتر نزیکەی دوو ملیۆن کەسیان لە ئەوروپای خۆرهەڵات و یەکێتی سۆڤیەتی جاران کوشت.

کاری هەڵکۆڵین کاتی زۆری دەویت، بەرامبەر ئەوەش لە سێدارەدانیش زۆر خێرا ئەنجام دەدرا ((سەد کەس لە هەر چل دەقیقەیەکدا)).... سەرەتا کاریگەری لە سەر سەربازەکان نەبوو، بەڵام بۆرۆژانی دوایی هەندێکیان هێزی دەروونیان نەما بوو بۆ بەردەوامکردنی جێبەجێ کردنی لە سێدارەدانەکان. بۆچوونی تایبەتی وایە مرۆڤ لە کاتی ئەنجامدانی لە سێدارەدانی مرۆڤ تووشی تەنگژەی دەروونی نایێت، بەڵام چەند رۆژێك لە مرۆڤ دەردەکەوێ پاش ئەوەی ئێواران دەکەوێتە بواری هێمنی و بێدەنگی و پشودان.

(راپۆرتێك لە ئەفسەر والتر سەبارەت بە یەکێك لە پرۆسەکانی لە سێدارەدانی بلگراد). 1 نوڤمبر/تشرینی دووەم 1941))

لە سێدارەدانەکان سێ چوار سەعاتی دەویست، بەردەوام لە گەڵ بووم. تەنیا ئەو کاتە پشوم دەدا کە یەدەگان فیشەکیان تێدا نەدەما و دەبوایە داگیرێتەوە، بۆیە زەحمەتە بزانم و بڵێم لەو سێ چوار سەعاتە بە خۆم چەند جولەکەم کوشت. چونکە لەو کاتانەدا کەسانیتر لە جیاتی من گوللە بارانیان دەکردن، ئەو دەمانە عەرەقمان زۆر فرێدەکرد تا ئارەزووی کارمان بمێنێ.

ئەلفرێد میتزنر، سەربازێکی ئەڵمانی.

کۆمەڵکوژییەکەی ژن و منالان

لە 14 ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەمی 1942دا ژن و منالانی جولەکەیان لە گیتوی مسیوتشی لە ئوکرانیا راپێچی کەندێکی دەرەوەی روفنو کران و لەوێش بە ئاگری پۆلیسی ئەڵمانی و میلیشاکانی ئوکرانی گوللەباران کران و کوژران، لەم وێنەیەی خوارەوە دیارە کە پۆلیسێك ((گوللەی دڵۆڤانی)) لەو ژنانە دەدات کە هێشتا رووحیان لەبەر ماوە.

ئەم کارەش لە دوبنوی ئوکرانیا لە 5/ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم 1942دا دووبارە کراوەتەوە هێرمان فریدریك پاش سوێند خواردنی لە دوای کۆتایی هاتنی شەڕەکە وا باسی تاوانەکەی فیسبادن دەکات.

((من و موتیك راستەوخۆ چووینە لای چاڵەکە، کەس رای نەگرتین ، ماوە ماوە گوێم لە پشت گردۆلکە خۆڵەکە لە تەقە دەبوو، پیاوە قامچی لە دەستەکان لە چەند لۆریەك دابەزیین، فەرمانیان بە ژن و پیاو و منالانی تەمەن جیاواز داو بە پێی فەرمانی ئەس ئەس دەبوایە جلوبەرگیان داکەنن و جلوبەرگ و

کەلوپەلەکانیان بە ریز و رێك دادەنێنن، پێڵاو و جلوبەرگی ناوەوە و دەرەوە ریز بکەن گردۆلکەیەك پێڵاوم بینی، ژمارەیان 1000 - 800 جووت پێڵاو دەبوو، جلوبەرگەکەش گردۆلکەیەکی گەورە بوو.

بە بێ گریان و هاوار جلوبەرگەکانیان لەبەر کردەوە، خێزانەکان کۆمەڵ کۆمەڵ بوون و یەکتریان ماچ دەکرد و ماڵئاواییان بە یەکتری دەووت و چاوەڕێی هێمایەك بوون لە پۆلیسیە قەمچی بە دەستەکەی سەر چاڵەکە، چارەگە سەعاتێك دەبوو لە تەنیشت چاڵەکە وەستا بوون گوێم بۆیان شل کردبوو. گوێم لە گلەیی و داوای دڵۆڤانیان نەبوو، خێزانێك سەرنجی ڕاکێشام هەشت کەس بوون پیاو و ژنەکە پەنجا ساڵان بوون، منداڵەکان تەمەنیان لە یەك ساڵی و هەشت ساڵی و دە ساڵی بوو، دوو کیژی تەڕی عازەبیان لە گەڵ بوو تەمەنی بیست ساڵان و بیست و چوار ساڵان دەبوو. پیرە ژنێك منداڵێکی تەمەن یەك ساڵانەی دەلاوانەوە و لایلایەی بۆ دەووت و یاری لە گەڵ دەکرد و منداڵەکە لە خۆشیا دەنگی دەهات، دایك و باوکێك بە چاوی پڕ لە فرمێسکەوە تەماشای یەکتریان کرد و باوکەکە دەستی کوڕە تەمەن دوو ساڵیەکەی گرتبوو. لە سەر خۆ دەیدواند، کوڕەکە خۆی ڕاگرتبوو نەدەگریا، باوکەکەش کوڕەکەی دادەهێنا، دیار بوو شتێکی بۆ ڕوون دەکردەوە.

پیاوەکەی ئەس ئەس لە سەر چاڵەکەوە بانگی هاوڕێیەکەی کرد و بیست کەسی جیاکردەوە و فەرمانیدا بچنە پشت چاڵەکە و ئەو خێزانەی باسم کردن ئەوانی لە گەڵ بوو، چاك لە بیرمە کیژە پرچ ڕەشە باڵا بەرزەکە زۆر لە من نزیك ڕەتبوو و دەستی بۆ خۆی درێژ کرد و وتی ((بیست و سێ ساڵ)).

لە دەستەکانی ئینساتز بۆ کارگەکانی مردن

بۆیان ڕوون بۆوە کەوا کۆمەڵکوژی بە گوللە کاتی زۆری دەوێت و خراپ لە سەر نەفسیەتی هێزەکانیان دەکەوێتەوە و سەرنجی زۆریان ڕاکێشراوە، لە پایزی 1941دا بیر لە پرۆسەیەکی کاریگەر بۆ کوشتنی ژمارەی زۆری خەڵك کرایەوە پاش چەندین تاقیکردنەوە چارەسەری دۆزرایەوە، ئەویش گاز و بە هۆی بەرنامەی تی 4ی ساڵی 1941 تاقیکرایەوە، لە مەڵبەندەکانی ((کوشتنی

دلۆڤان)) گازی یەکەمی ئۆکسیدی کاربۆنی هەڵگیراو لە ناو لوولەی ئاسن بە کار هات، بەڵام ئەم بڕازەش ڕاست نەبوو بۆ کۆمەڵکوژی ئەو ژمارە زۆرەی لە بەرنامەیاندا بوو. لە جیاتی ئەوە پێشنیارکرا گازی مەکینەی سیارەکانی ئوردوگای قڕکردنی شیلمنو بە کار بێنن، لە 17ی ئادار/مارسی 1942ژوورەکانی گازی بلزك ئامادەکرا بوو بۆ وەرگرتنی یەکەم دەستەی جولەکەی گیتوی لیوبلین، لە ئوردوگای بلزیك و سوبیبور و تربلینکا گازی دیزل مەکینەی دبابەکانی رووسی گەورە بەکار هات، ئەوانەی لەم ئوردوگایانە ئەم کارانەیان ئەنجام دەدا سەد کەس بوون کەوا پێشتریش پرۆسەی تی4یان ئەنجام دابوو.

لە پایزی 1941لە ئوردوگای گرتنی ئوشفیتز گازی مادەی زیکلون بی قەلاچۆکردنی زیندەوەریان لە سەر تاقی کردنەوە. ئەم مادەیە بۆ قەلاچۆکردنی ئەسپێ لە جل‌وبەرگ و زنجەکان بە کار دەهات، دەرئەنجام دەرکەوت کەوا کاریگەری بە هێزی هەیە و گازی پەیدابووی سیانیدی هایدرۆجین خنکاندنی ئاوەوە بە خێرایی دەکات. هەر زوو لە ئوشفیتز گازی زیکلون بی بۆ کۆمەڵکوژی بە کار هات، هەروەها لە ئوردوگاکانی کۆمەڵکوژی مایدانك و هەندێ ئوردوگاکانی گرتنی‌تر لە ئەڵمانیادا بە کار هات. بە ژمارەیەکی کەمی پیاوانی ئەس ئەس و هاوکارەکانیان نزیکەی سێ ملیون کەسیان لە ژوورەکانی گازی سەر بە ئوردوگاکان کوشت کە لە دیسمبر/کانوونی یەکەمی 1941 تا نوفمبر/ تشرینی دووەمی / 1944ی خایاند.

مەترسی تەندروستی ڤارگۆنەکانی گاز لە سەر کارکەرەکانی

برگەیەك لەو ڕاپۆرتەی ئەفسەری ئەس ئەس ئوجست بیکر کە پێشکەشی کردبوو وا باسی ئەو ڤارگۆنانەی گاز دەکات کە تایبەتبوون و لە ئوکرانیا و سربیا و ئوردوگای قڕکردنی شلمنو بە کارهاتبوو.

سیارە تایبەتییەکانی گواستنەوەی ئینساتزدی و سی ((پشکنینی تەواو)) یان بۆ کرا. وا ڕێکخرا کەوا سیارەکانی دەستەی دی بکرێتە خانووی گەرۆك ((کەرڤانە)) ئەویش بە دانانی لە هەر لایەکی سیارە بچووکەکان و چەند پەنجەرە بۆ سیارە گەورەکان، وەك ئەو سیارانەی بیاو لە خانووەکانی گوندان

دەیانبینی، وای لێهات ئەم سیارانەی گواستنەوە دەناسرانەوە و بە دیتنیان پێیان دەووتن ((سیارەکانی مردن)) نەك هەر لە لایەن دەستەلآتدارەکانەوە بەڵکو خەڵکانی مەدەنیش وایان پێدەوتن. بە پێی بۆچوونی من چێتر ناتوانرێت ئەم سیارانە لەوە زۆرتر بە نهێنی راگیرێت و بشاردرێتەوە سەرەرای هەموو دەستخەرۆکان و شاردنەوەیان.(....)

رێنماییەم بۆ کارکەران دەرکرد کەوا لە کاتی کردنەوەی بۆرییەکانی گاز چەند دەتوانن خۆتان دوور راگرن لە سیارەکان ئەوەك دزەکردنی گازەکان کار لە سەلامەتی تەندروستیتان بکات. ئەوە بە هەل دەزانم کەوا سەرنجتان بۆ چەند شتێ راکێشم:

هەندێ لە یەکەکان پاش پرۆسەکە چۆڵکردنەکانیان بە ئەندامەکانیان دەکرد، ئەوەش سەرنجی زۆر لە سەرکردەکانی یەکەکانی راکێشاوە کەوا ئەندامەکانیان تووشی ژانی نەفسی و جەستەیی زۆری کردووە، ئەگەر ئیمرۆ راستەوخۆ ئاشکرا نەبێ ئەوا لە دواڕۆژدا لێیان دەردەکەوێت. هەندێ لە ئەندامەکان پاش هەر بە تاڵکردنێك هەست بە سەر ئێشە دەکەن، گۆرینی فەرمانەکان ئیمرۆ لە بەر مەترسییەکان بە باشی نازانم، وەك بە کارهێنانی گیراوەکان خۆیان بۆ بەتاڵکردنەکە بوار خۆش دەکات بۆ راکردنیان، داواکارم رێنمایی گونجاویان بۆ دەست نیشان بکەن تا ئەندامەکانمان لە مەترسی زیانەکان دوور بکەینەوە.

کوشتنەکانی بە گاز بە شێوەیەکی نادروست ئەنجام دەدرێت ، بۆ ئەوەی کارەکە بە خێرایی و زوو تەواو بکەین شوفێرەکان زۆر بە خێرایی پل بە پلاکی گازەکەوە دەنێن تا کارەکە زوو تەواو بێ، ئەوەش وا دەکات زیندانەکان بە خنکاندن دەمرن نەك بە سەر سوران وەك بەرنامەی بۆ دارێژراوە. وا دەردەکەوێ کە رێنماییەکان بە ناگرتنی پلاکەکان بە پێی ئەرەی پێویست کەسەکان خێرا دەمرن و گیراوەکان بە هێمنی دەخەون و دەم وچاوی شێواو و رەشانەوە و میز بەخۆداکردن و بەبێ ئاگایی رووی نادات وەك جاران کە رووی دەدا.

ئیمرۆ گەشتەکەم بەردەوام دەکەم بۆ دەستەی ئینساتز بی و لەوێ دەکرێت بۆ زانیاری زۆر پەیوەندییەم پێوە بکەن.

بە درێژایی زستانا بە تەواوی منداڵەکان رووت بوون، پێخواس و بە رووتی رادەوەستان و چاوەڕێیی نۆرەی چوونە ناو ژووری گازیان دەکرد کە لە ژێر تەوژمی زۆرا ئیش دەکرا. بنی پێیان دەیبەست و بە شەختەکەی سەر ئەرزەکەوە دەنوسا، رادەوەستان و دەگریان، هەندێکیان بە رەقبوونەوە مردن، ئەو کاتانە ئەڵمانی و ئوکرانیەکان دەهاتن و دەچوون و لە درێژایی نۆرەکەی چاوەڕوانیان هەڵدەدا و ئازاری قوربانییەکانیان دەدا.

ئەڵمانیەك ناوی سیب بوو سەرسەری و درندە بوو تامی لە ئازاردانی منداڵان وەردەگرت. کە دایکەکان تەنگاو دەبوون و لێی دەپاڕانەوە لە بەر منداڵەکان وا ئەکات، ئەو منداڵێکی لە باوەشی دایکێك دەردەهێنا یان دەیکردنە دوو پارچە و قاچی دەگرت و سەری بە دیوارەکە دادەدا و تەرمەکەشی دوور فڕێ دەدا.

یانکل ڤیرنك . یەکێك لە زیندووەکانی تربلینکا

پرۆسەی راینهارد

لە مارس/ئاداری 1942 هەتا ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەمی/1943دا لە ئوردوگاکانی قڕکردنی بلزك و سوبیبور و تربلینکا نزیکەی 1,7 ملیون کەس کوژران.

ئەم ئوردوگایانە دەکەوتە ناو بەرنامەی پرۆسەی راینهارد کە مەبەستی قەلاچۆکردنی پۆلونیا بوو لە جولەکە و دزینی سامانەکانیان، هیچ بە خۆڕایی نەدەرۆیشت، جل‌وبەرگ و پارە و هەگبەی تایبەتی و قژ و کیفکی زێری ددانیش، دوورخستنەوە و رزگار بوون لە تەرمی کوژراوەکان بە دەستی خودی جولەکەکان ئەنجام دەدرا، ئوردوگاکان تەسك بوون. نزیکەی 600م درێژ و 400م پان بوو، ئەڵمانیەکان زۆر نەبوون لە هەر ئوردوگایەکدا هەر سی سەربازی هێزەکانی ئەس ئەس و سەد بەکرێگیراوی وڵاتانی بەلتیکی لێبوو، ئوردوگاکان هەموویان لە سەرهەمان بنچینە بوون. بە پێی پێناسەی ئەندامێکی ئەس ئەس کە جاران ((سەرەتایی بوو بەڵام مەکینەی مردن بەردەوام دەسوڕا))کاری دکتۆرەکان نەبوو خەڵکی دەست نیشان بکەن وەك لە ئوشفیتز و مایدانك دەکرا. بە چەندین

ئەمەندەهەر خەلکی گەیشتن، زۆربەی زۆری بە لۆری بوو، پێیان ڕاگەیاندبوون کەوا کار دەکەن بەڵام یەکەم جار دەبێ ((لە میکرۆبەکان پاکتان بکەینەوە)) بۆیە دەبێ هەمو جل‌وبەرگەکانتان داکەنن و شتەکان دابنێن، پیاوەکان و ژنانیش لە لایەک. دوایش بۆ ژوورەکانی گازیان دەبردن.
مەکینەکان کەوتنە کار و گازی یەکەم ئوکسیدی کاربۆنیان بە لوولەیەک بۆ ژوورە تەواو دابڕاوەکان تێکرد. پرۆسەکە هەمووی یەک دوو سەعاتی خایاند، لە یەک ڕۆژدا 15 هەزار کەسیان لە تربلینکا کوشت ((بەڵام کارمان هەتا نیوەی ئەو بوو)) ئەوەش پیاوێکی ئەس ئەس جاران ڕوونی کردەوە. سەرەتا گۆڕی بە کۆمەڵیان بۆ ناشتنی تەرمەکان بە کار هێنا. لە ئوردوگای تربلینکا بە زۆری هەر سەد جولەکە ڕزگاریان بوو و لە سوبیبوریش هەر بیست سێیەک و لە بلزک دوو جولەکە بەس.

تابلۆیەکی ڕێگا لە تربلینکا

جولەکەی وارشۆ!
ئێستا دەچنە ناو ئوردوگایەکی کاتی ((ترانزێت)) لەوێشەوە دەگوازرێنەوە ئوردوگایەکی کار کردن بۆ قەڵاچۆکردنی پەتاکان دەبێ جل‌وبەرگ و کەل‌وپەلەکانتان بۆ پاککردنەوە دابنێنن، زێر و پارە و پارەی بێگانە بدەنە نوسینگەی دارایی بەرامبەر وەرگرتنی پسولەیەک، دەتوانی دوایی بە نیشاندانی پسولەکە وەریانبگریتەوە، هەموو ئەوانەی دەهاتن دەبوایە پێش بەرێکەوتنیان بۆ گەشتەکە خۆیان بە شوشتن پاک بکەنەوە.
ئوردوگای فڕکردن و ژمارەی قوربانیەکان
شلمنو

دیسمبر/کانوون یەکەم 1941	152000
یولیو/تەمموز/1944	320000

بلزک

مارس/ئادار 1942	600000
دیسمبر/تشرینی یەکەم 1942	

سوبیبور

ئەبریل/نیسان 1942	25000
ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم 1943	700000

تربلینکا

یولیو/تەمموز 1942	
ئوگست/ئاب 1943	900000

مایدانك

ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم 1941	زۆرتر لە 360000
یولیو/تەمموز 1944	

ئوشفیتز ـ بیرکناو

ینایر/کانوونیدووەم 1942	زیاتر لە یەك ملیۆن و سەدهەزار
ینایر/کانوونی دووەم 1945	

((پەراوێزی وێنەیەك)) وێنەی ل 54

تربلینکا کارگەی مردن

گەیشتن بە تربلینکا، دروستکراوەی ژوورەکانی گاز دەکەوێتە دەرەوەی وێنەکە لە لای چەپەوە، بەڵام ئەوەی بە رێگای گەشتی ئاسمان بە ژوورەکانی گاز دەناسرا لە گۆشەی دووری بیناکەی زینداندە درێژەکەی لای چەپەوە دەست پێدەکات.
لەم گۆرەپانە گەورەیەدا کاری ئەوەیان دەکرد کەوا جیایەك کەلوپەل و کەرەستە تایبەتیەکان ئەوانەی لە خەڵکەکە وەرگیراوە کە هاتوون جیاکەنەوە. لە پشتەوە گۆرهەڵکەندنێك دیارە کەوا گۆری بە کۆمەڵیان تێدەدا، نزیکەی یەك ملیون کەس رەوانەی ئێرە کرا هەموویان کوژرا بێجگە لە سەد کەس رزگاریان بێوو.
ئەم نەخشەیە لە لایەن ساموئیل ولینبیرك دروستکراوە، ئەویش لەوێ گیرابوو لە کتێبی ((یاخی بوونێك لە تربلینکا)) Rovoltin Treblinka بڵاو

کراوەتەوە. دەبوایە ژنان پێش ناردنیان بۆ ژووری گاز قژیان ببڕن و هەروەها کەلوپەلـە تایبەتیـەکانی گوزراوەکـانیش جیادەکرایـەوە و دواییش ڕەوانـەی ئەڵمانیا کرانەوە. هەروەها ڤلینیبرگ بەشداری سەر هەڵدانەکەی تربلینکای کرد کە لە 2 ئوگست/ئابی 1943 کردبوو. گەڕایەوە وارشۆ وبەشداری بزاڤی بەرگری پۆلۆنی کرد و سەرهەڵدانەکەی ئوگست/ئابی 1944 بەشداری کرد.

فرانز ستانجل

لە دیدار و دانوستانەکاندا ئەوە زۆر دەوترا کە پرۆسەی قڕکردنەکە ئارەزووی ((ئەو بکوژانەی پێش کورسیەکان بوو)) ئەوانەی کە مەکینەی کوشتنەکەیان دەسوڕاند و پارێزگارییان لێدەکرد. بەڵام نابێ مرۆڤ ئاسۆی بینینی خۆی گوم بکات. وەك ئەو مێژوونوسە کروستوفر براونگ نوسیویەتی ((لە کۆتاییدا قڕکردنەکە ڕوویدا چونکە لە سەر ئاستێکی گەورەی بایەخدارە کەسانێك ژمارەیەکی زۆری خەڵکیان بە درێژایی ماوەیەکی زۆر کوشت)).

سەرکردەی ئوردوگاکانی قڕکردنیش مرۆڤ بوو، وەك ئێمە بوون، سەرەتا فرانز ستانجل سەرکردەیەك بوو لە سوبیبورو دواییش لە تربلینکا لە شێستەکاندا لە برازیل گیرا و گەڕاندرایەوە ئەڵمانیا و بە تاوانی کوشتنی سەدان هەزار کەس تاوانبار کرا. هاوکات کەوا ستانجل سەرکردەی پرۆسەیەکی گەورەی کۆمەڵکوژی دەکرد، ئەویش باوك و مێرد بوو، ئەم برگانە لە بژارێك دەدوێت ئەگەر ڕووی نەدابایە. بۆیە پرسیارەکە لە کاتی شەڕەکە نەکرا، ڕۆژنامەنوسێك لە دیداری ژنی ستانجل ئەم پرسیارەی ئاراستەی کرد ((دەکرێ بۆمان بدوێیت (.....) سەبارەت بەوە ئەگەر مێردەکەت ناچار کرابایە بەوەی ((من بارەکە زۆر بە ترسناك دەزانم، یان واز لەو کارانە دەهێنی کەوا جەستە دەهەژێنێ یان لەمن و منداڵەکان)) تریسا ستانجل وەڵامی دایەوە ((بڕوا دەکەم کە من سەرپشکم کردبایە لە نێوان - تربلینکا و من، بەڵێ(.....) دەبوو، ئەگەر مەسەلەکەم لە سەر مەحەك دانابایە منی هەڵدەبژارد)).

بەڵام ژنەکەی هەر بە خۆڕایی بارمەتێدا بۆ کوشتنی زیاتر لە نیو ملیون کەس.

فڕکردن بە کارکردن

کارکردن شێوەیەکی فڕکردن بوو کەوا ئەڵمانیەکان بۆ لە ناوبردنی گیانی زیندانیەکان بە کاریان دەهێنا، زیندانیەکان بەکاری زۆر زەحمەت خەریك دەکران. ئەوە و کەمی خواردن و زەرووفی تەندروستی زۆر خراپ و درندەیی پاسەوانەکان و سزا قورسەکان بۆ بچوکترین ((هەڵە)) بوونە هۆی روودانی زۆرترین زیان لە نێوان زیندانیەکان لە ئوردوگاکانی گرتن و کارکردندا.

جوزیف شوباکی گیراو لە ئوردوگای فڕکردنی مایدانك ((کارکردن))ی گێران لە ئوردوگاکە.((دوای چوونە)) کارکردن لە گۆشەیەکی کێڵگەیەك کۆیان کردینەوە، دوو قاپقاپمان لە پێبوو، بە قامچییەکانیان لێیان دەداین، زۆر جار جاکێت و کڵاو پانتۆڵەکانیان پێپڕ بەرد و قووری تەڕ و قوڕ دەکردین و لە سەریان دەداین، بارەکانمان لە گۆشەیەك بۆ گۆشەکەیتر پێیان دەگواستینەوە، هەروەها بە پێچەوانەش، بارەکەمان دادەگرت و دووبارە بارمان دەکردەوە، ناچاریان دەکردین بە ناو پیاوانی ئەس ئەس گوزەر بکەیین و لێیان دەداین، ئەوەش دۆزەخێك بوو بۆ خۆی)).

((یەکەم جار تا سێ بەیانی ئامادەی کارێکی لەم جۆرە بیم، ئەگەر بەراورد بکرێ بڕوا دەکەم ((دۆزەخ))ی دانتی تەنیا کۆمیدیایە. بە فشە ئوشفیتز ناونراوە ئوردوگای فڕکردن)).

(.....)

بەشدار بوون لەم جۆرەکارانەی بەرامبەر ژنە گیراوەکان لە ئوردوگای ژنان (.....) کارێکی بەراستی ترسناکە، من هاوبیرم لە گەڵ تیلو کە هێمای دەدا کەوا گیادمان لە قوڵای پاشماوەی جیهانە (دبری جیهان). لە رۆژانەی یوهان بۆکریمر ، دکتۆری ئەس ئەس لە ئوردوگای فڕکردنی ئوشفیتز . بڕگناو لە 5ـ2/ سپتمبر/ ئەیلول 1942.

هەر لە ساڵی 1940 وە ئوشفیتز کرایە ئوردوگایەکی گرتن بۆ زیندانە سیاسیە پۆلۆنیەکان، ئوردوگاکە دەکەوێتە نزیکەی خاڵی بە یەك گەیشتنی گەورەی هێڵەکانی ئاسنی شەمەندەفەر . بە خێرایی ئەم ئوردوگایە بووە گەورەترین کۆمەڵگا کە چل ئوردوگای دەگرتە خۆ. لەم شوێنەدا چەند دکتۆر کاری چالاکی تاقیکردنەوەی تەندروستیان ئەنجام دەدا، ئوردوگا ناسراوەکان ئەوانە بوون ئوشفیتز((ستاملاجر)) ئوشفیتز2 (بیرکناو) و ئوشفیتز (مونوفتیز).

گیراوەکان لەبەر برسیەتی و کەمی خواردن و نەخۆشیەکان و کاری کۆیلەتی و جەزرەبەی جەستەیی و نەفسی دەیانناڵاند. لە کۆتایی 1941دا کاری کوشتنی بە کۆمەڵ بە گاز لە ئوشفیتز دەستی پێکرد.دوایی لە بەهاری 1942دا ئەم کارە گواسترایەوە بیرکناو کارەکە لە دوو ژووری گازی کاتی ئەنجام درا کە لە خانوێکی نیشتەجێی جێکرابوو. لە بەهاری 1943دا کاری دروستکردنی سوتانگەکان لە بیرکناو تەواو بوو. بە گەیشتنی جولەکەکانی هەنگاریا لە بەهار و هاوینی 1944دا ژمارەی کوشتنەکان گەیشتە لوتکە، رۆژانە سێ چوار کاروان دەهاتن کە ژمارەیان لە نێوان سێ هەزار و سێ هەزار نیو دەبوو. یەك لە دەی ئەم ژمارەیان بۆ کار کردن راگرتن و ئەوانی تریان کوشتن، سوتانگەکان بەرگەی ئەو خەڵکە زۆرەی نەدەگرت کە بەو ئەوژمە زۆرەوە دەهاتن بۆیە تەرمەکانیان لە ناو چاڵدا دەسوتاندن.

دوا کوشتنی بە گاز لە پایزی 1944 ئەنجام درا، پێشگەیشتنی سوپای سووری یەکێتی سۆڤیەت بە ئوشفیتز . بیرکناو لە 27ی ینایر/کانوونی دووەم 1945 هێزەکانی ئەس ئەس ژوورەکانیان هەڵوەشاندەوە و ئەوەی مایەوە تەقێندرایەوە. بێجگە لەوەی لە سەرانسەری ئەوروپادا نزیکەی یەك ملیون جولەکە کوژران لە ئوشفیتز 75 هەزار پولندی و 21 هەزار قەرەج و 15 هەزار دیلی شەڕی سۆڤیەتی و 15 هەزار گیراوی ناسنامەکانیتر ، سەرجەم کوژراوەکان لە 101 ملیون کەس کەمتر نەبوون.

چەند وێنەی بیرکناو لە کتێبێك

A. بەشی باکووری شۆستەکە (ل 58).

B. ژن و منالەکان لە دەرەوەی سوتانگەی 2 (ل 59).

C. ژن و منالەکان لە رێگا بەرەو سوتانگەی 4 یان 5 (ل 60).

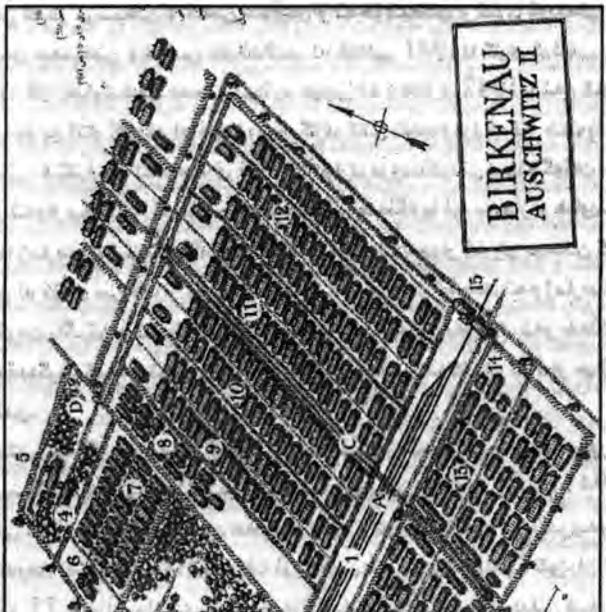

D. وێنەی بەرگەکە شوێن و دروستکراوە گرنگەکانی ئوردوگاکە.

1. شۆستەی دەست نیشان کردن.

2. سوتانگە 2 لە گەڵ ژووری گازی ژێر زەوی.

3. سوتانگەی 3 لە گەڵ ژووری گاز لە ژێر زەوی.

4. سوتانگەی 4 لە گەڵ ژووری گاز.

5. سوتانگەی 5 لە گەڵ ژووری گاز و چاڵێك بۆ سوتانگەکە.

6. ((ساونا)) ناونووسکردنی گیراوەکان.

7. ((کندا)) ریز کردنی بەرجەستەکراوەکان.

8. زنجەکانی نەخۆشەکان.

9. ئوردوگای خێزانی فەرەجەکان.

10. ئوردوگای پیاوان.

11. ئوردوگای ژنە جولەکە هەنگاریەکان.

12. ئوردوگای خێزانەکانی تیریزنیشتاد.

13. ئوردوگای ژنان.

14. دروستکراوی تاقیکردنەوە تەندروستیەکان.

15. ((دەروازەی مردن)) دەروازەی شەمەندەفەر.

دەست نیشانکردن. یەکێکە لەو وێنە زۆرانەی کاتی دەست نیشانکردن لە سەر شۆستەی بیرکنـاو . چەند لە رزگـار بووەکـان دیمـەنی کۆتـایی هێنـان بـە خێزانەکانیان بینیوە، دکتۆرەکانی ئەس ئەس و ئەفسەرەکانیتر ئەو کەسانەیان لە ئوردوگاکانی کار هەڵدەبژارد کەوا بۆ کار دەهاتن. لە بەشی سەرەوەی وێنەکەدا کاروانێك لە دەست نیشانکراوەکان دیارن کەوا زۆربەیان منداڵ ژن و پیرن بە رێگاوەن بۆ ژوورەکانی گاز لە سوتانگەی 2.

دووسەد وێنە کە لە بیرکناو

ڕێگا نەدرا وێنەی ((دوا چارەسەری کێشەی جولەکە)) بگرێت. بەڵام زۆر ئەم بەرەبەست و قەدەغەیان بڕی ، بە تایبەتی لە کاتی ئەنجامدانی لە سێدارەدانی بە کۆمەڵیی بە گوللە بارانکردنیان. هەندێ لە وێنەکان لە لایەن سەربازەکان گیراون کە بۆ خانەوادەکانیان ڕەوان دەکرێنەوە یان لە کاتی مۆڵەتیان نیشانەی هاوڕێکانیان دەدران. بە دەگمەن وێنەکانی ئوردوگاکانی قڕکردن پارێزراون.

بۆیە ئەلبومی Umsiedlung der Juden aus Ungarn گواستنەوەی جولەکە لە هەنگاریا دەبێتە بەڵگەنامەیەکی دەگمەن. ئەوەش لە یادی کۆتایی هاتنی شەڕدا لە یەکێك لە ئوردوگاکانی گرتندا دۆزرایەوە، مەزندە دەکرێت وێنەکان لە کۆتایی مایو/ئایار یان سەرەتای یونیو/ حوزیرانی 1944دا گیراون چونکە لەو کاتانەدا بوو کەوا گواستنەوەی جولەکە لە هەنگاریا زۆر بوو. کێ و بۆچی ئەو وێنانە گیراون کەس نازانێ، وێنەکانی بە گوێرەی ڕۆژەکان ڕێز کراون و بە دەستی لە ژێرەوەیان نوسرابوو. یەکەم ناونیشان ((گەیشتنی شەمەندەفەری گواستنەوە)). پاش ئەوە و یەك لە دوای یەکدا، ((جوداکردن))، ((ئەو پیاوانەی هێشتا کەڵکی ئەوەیان ماوە سوودیان لێوەربگیرێت)). ((ئەو ژن و منداڵانەی هیچ پێویستیمان پێیان نیە)). ((بارکردنەکە بۆ ئوردوگاکانی کارکردن)) و دوایش ((سەرمایەکان)). پاش دوا ناونیشان چەند وێنەی کەلوپەل و پێڵاوی زۆری تێدایە....هتد. لە کۆتاییدا دوو وێنەی سوتانگەیەکە لە ئوردوگایەکی بچوکی گرتندا. ئەو پیاو و ژنانەی ((ئەوانەی دەکرێ سوودیان هەبێ)) گەنج و بەهێزن، بەڵام ئەوانەی ((پێویستیمان پێیان نیە)) پیر و کەم ئەندام و ژنی منداڵدار بوون ، ئەو پیر و کەم ئەندام و ژنە منداڵدارەکان بۆ ڕاستەوخۆ ژوورەکانی گاز بەرێ کران، لە وێنەی بەرگەکە و وێنەی لاپەڕەیە و لاپەڕەی

دوایی‌تر لە وێنەکانی ((جۆڵکردن))ن و ئەوانی‌تریش لە ناونیشانی ((ئەو ژن و منداڵانەی هیچ پێویستیمان پێیان نیە)) وەرگیراوە.

جیاکراوەکان لە دەرەوەی شوورەی سوتانگەکانی 2 راوەستاون، رەنگە هەر یەك سەعاتیان لە ژیاندا مابێ، ئەو ژن و منداڵانە بە خنکاندن دەکوژرێن و پێش کۆتایی رۆژەکە لاشەکانیان دەبێتە خۆڵەمێش ، ئەوەش بە پرۆسەیەکی پیشەسازی بە بەرنامە دەکرێت. لەو شوێنەی لێوەی راگیراون بە ناو باخچە بچوکەکە و بە ڤالدرمەیەك بۆ زووری جل داکەناندنیان دەبەن و لەویشەوە بۆ ژوورەکەی تەنیشتی کە 2000 کەس دەگرێت . دوایی دەرگا ئەستوورەکە دادەخرێت، رووناکی دەکوژێتەوە و چەند دنکە زیکلون بی لە گەڵ سیانیدی هایدروجین دەتەقێندرێت. پاش هەوا گۆرینی ژوورەکە گیراوە جولەکەکان تەرمەکان بۆ سوتاندن لە فرنەکانی سوتانگەکە دەردەهێنن، ئەم پرۆسەیە هەمووی سەعاتێك دوو سەعات زیاتر ناخاێنێ.
((لە شەقامی گەیشتن پێنج پێنج کەس دەرۆیشتن، ئەویش شەقامی دەرچوونە بەڵام نازانن، مرۆڤ یەك جار دەروات. زۆر جوان دەرۆن نەوەك هەڵەیەك بکەن، دەگەنە بینایەکی گەورە و هەناسەیەك دەدەن، کەوا لە کۆتاییدا گەیشتن. بە رووی ژنەکاندا هاوار دەکەن بۆ جل داکەناندن، سەرەتا جلی منداڵەکانیان بە هێمنی دادەکەن تا لە خەوەکەیان بە ئاگانێن. ژنەکان لە بەر سەفەری چەند رۆژەیان هەست بە بێزاری و نیگەرانی دەکەن.
لەبەر چاو کراوەیی منداڵەکاندا ژنەکان جلیان دەدەکەن، کە هەر یەکێکیان خاولیەك وەردەگرێ لە ناوەکە دەپرسێ ئەوەك لە بەر منداڵەکانیان گەرم نەبێ و سەرمایان بێ. کە پیاوە رووتەکان بە دەرگایەکی‌تر دێنە ژووری باوەش لە منداڵەکان دەکەن.رەنگە ئەو کاتە هەموویان تێبگەن)).
شارلوت دیلبو

شەش سەد منالە ساواکە

سالمن لیفنتال یەکێکە لە ئەندامانی دەستەی ئەبەردییەکان Sonder Kommando

پشکنینی لوولەیی تەندروستی لە رووداوێك دەدوێت کە لە ئوردوگای ئوشفیتز ـ بیرکناو لە 20 ئوکتۆبەر/ تشرینی یەکەمی سالی 1944 رووی داوە. دەقی نوسراوەکەی لە نزیك یەکێك لە سوتانگەکانی ئوردوگاکە لە ناو خۆلدا دۆزراوەتەوە.

((بە رووناکی رۆژێك 600 منالی ساوای جولەکەی تەمەن لە نێوان 18ـ 12 سالأنیان بۆ ناردم . جلی زیندانی درێژی تەنکیان لە بەر بوو، پێلاوی دڕاو و قاپقاپی داریان لە پی بوو، (.....) کە گەیشتنە شوێنەکە سەرکردەی دەستەکە

فەرمانێکدا خۆیان رووت بکەنەوە، منداڵەکان بە دیتنی دووکەڵەکە زانییان بەرەو مردنیان دەبەن نیگەرانی درندانەیان لێ بەدەرکەوت و لە جێگاکە دەخولانەوە و هێزی خۆیان رادەکێشا نەیاندەزانی بواری دەرباز بوون لە کوێیە.
زۆریان بە کوڵ گریان، هاوار و گازاندە گوێ ئەدراوەکانیان دوور دەڕۆیشتە (....).
لە ترسی مردنیان زوو جلەکانیان داکەناند، رووت و پێخواس لە نزیک یەکترا خۆیان گرمۆڵە کرد و بێ جوڵە ریز بوون. منداڵێکی ئازا هاتە پێشی سەرکردەکە و لە تەنیشتی راوەستا و پاڕایەوە و داوای کرد بواری ژیانی بدات و ئامادەیە هەموو کارێکی قورس جێبەجێ بکات بەڵام تۆبزە ئەستوورەکەی لە سەری دا.
زۆر لە منداڵەکان بەرەو جولەکەی ئەیەردییەکان غاریان داو خۆیان پێیان شۆڕکردەوە و بۆیان چەمانەوە و پاڕانەوە تا لە مردن رزگاریان بکەن، هەندێکیان (لە ترسی مردن) لە شوێنە گەورەکە رایان دەکرد. سەرکردەکە داوای لە یەکێکیان کرد کە تۆبزی لە دەست بوو یارمەتی بدات.
بە تێپەر بوونی چەند دەقیقەیەک دەنگی مێردمنداڵەکان هات و دوایی دەنگەکە بووە گریانێکی تاڵ. گریان و نوزانەوە ترسناکە لە هەموو شوێنەکان دەبیسترا، بە گریان و نوزانەوەکان لە شوێنی خۆیاندا مۆرەمەلگەراین. پیاوانی ئەس ئەس دەم بە پێکەنین و دڵشاد لە سەر سەریان راوەستابوون بەبێ ئەوەی ئاگاداری ژانیان لێ دیار بێ. وەک سەرکەوتوویەک و بە شانازییەوە خۆیان دەنواند.
بە لێبڕاوێکی کوشندەوە بەرەو زیرزەمینەکەیان راپێچیان. (....)
هەندێ لە منداڵەکان هەر بە هیوای رزگار بوون غاریان دەدا، پیاوانی ئەس ئەس پەڕاگردن لە دوایاندا و بە لێبڕاوی وەحشیانە و هەلمووتیان گرتن و گازیان گرتنەوە و لە زیرزەمینەکەیان کردن. دڵشادییان باسی ناکرێت. دەبێ منداڵیان نەبێ !؟

کارکردن لە جەهەنەم

ئەڵمانییەکان بەو جولەکانەیان دەووت دەستەی ئەیەردییەکان ئەوانەش ئەو گرۆوانە بوون کە ناچار دەکران هەرچی کاری کەم و شەرمەزاری هەیە بیکەن ئەو کەسانەی دابڕابوون. چونکە نهێنی ترسناکیان دەزانی ، کاری ئەوان

((بەتاڵکردنی)) ژوورەکانی گاز بوو. دەرکێشانی کیفکی زێڕی ددان و بڕینی پرچ و دواییش سوتاندنی لاشەکان لە سوتانگەکانی یان لە چاڵەکان. ژیانی ئەم دەستەیە کورت بوو، ئەوە رۆژ بە رۆژ و بە بەردەوامی بە کەسانی تری ((مردووە زیندووەکانیان)) دەگۆڕینەوە، یەکێکیان ووتی: ((دەمتوانی بەربەستێك بۆ ژیانم دانێم ، بەڵام ئارەزووی مانم هەبوو تابتوانم تۆڵە بکەمەوە و شاهید بم لە سەر رووداوەکان، هەست نەکەن ئێمە درندەین ئێمەش وەك ئێوەین، بەڵام ئێمە بێزارترین)).

یەکێك لەوانەی لە سەر ژیان مابوو نوسەری ئیتال بریمولیڤی وەك چۆن رایگەیاند ((بیرۆکە و رێکخستن Sönder Komman do تاوانی گەورەی سوشیالیستە نەتەوەپەرستەکانی زۆریش تیانیە. (...) ئەم رژێمە ئەوە دەگەیێنێ کەوا گوناحی تاوانەکانی کەسانێتر بگوازنەوە ئەستۆی هێتر - ئاشکراتر بۆ قوربانیەکان. لە پرسەکانیان رووت دەکرێنەوە بەوەی کەوا بێتاوانن)).

لیڤی دەڵێ دەستەی نەبەردییەکان یەك واتای هەبوو ئەویش ((ئێمە، میللەتی دەستەڵاتدار، کێ دەتانڕوخێنێ، بەڵام ئێوە لە ئێمە چاکترنین، ئەوەیە گەریمانەوێت، ئەوەیە کە دەمانەوێت، دەتوانین بتانڕوخێنین نەك تەنیا جەستەتان و بەس، بەڵکو گیانتان، وەك چۆن گیانی خۆمان رووخاند)).

وەك چۆن لیڤی وتویەتی قبوڵکردنی نازییەت و کردنی بەمنارەیەکی بەخشندەیی بەرەو بۆگەنی ناوەوەی تاریکیمان دەبات.

سەرهەڵدان لە گیتودا

سەرەڕای هەموو ناهەمواریەکانی ژیانی نامرۆڤایەتی لە گیتوی وارشۆ سەرهەڵدان و بەرگری و نارەزایی دەکران. لەم وێنەیەدا چەند خەباتگێڕێکی بەرهەڵستی دیارن، سیما روتم کەوا توانیویەتی لە رازانی سەرهەڵدانەکاندا رۆ بکات و دەربازی ببێت دەگێڕێتەوە.

((سێ رۆژەکەی یەکەم لە شەڕەکاندا جولەکە سەرکەوتوو بوون، ئەڵمانیەکان بۆ دەروازەکانی گیتو برینداڕەکانیان راکێشا و هەڵاتن لەوێی و لە دەرەوە، هەموو شتیان کرد، بە تۆپ و بە فڕۆکە بۆمبارانیان کرد، نەمانتوانی خۆمان بەرامبەر

فرزکەکان و ئاگری جەهیان راگرپین کە دژ بە گیتو کە بە کار هات، گیتو یەك پارچە ئاگر بوو و دەسوتا (...) بڕوا ناکەم هیچ زمانێ هەبێ بتوانێ پێناسەی کاتەکانی ئەو ترسانە بکات کە دەمان چێژا، لە شەقامەکانی گیتو، گەرچی بە شەقام ناوی دەبەین. بەلام لە راستیدا شەقام دیار نەمابوو. لە سەر کۆمەلی لاشەکاندا بازمان دەدا، جێگا نەمابوو رووی تێ بکەین. سەرەرای ئەوەی دژ بە ئەلمانیەکان شەڕمان بوو و پەیوەندییمان بە دونیای دەرەوە هیچ نەمابوو. دوور و دابڕاو لە هەموو شتێ و لەوانەی لە چوار دەورمان هەبوون. گەیشتینە ئەو رادەیە کە هیچ پێویست نەدەبینرا شەڕەکان بەردەوام بێ، بیرمان لەوە دەکردەوە دەرزێك لە بەشی ئاری وارشۆ دڕ بدەین و بتوانین لە گیتو دەربچین.(....)

لە بەیانی زوو و بە رووناکی خۆمان لە شەقامەکان دۆزییەوە. بهێنە پێش چاوت کەوا لە مایو/ئەیاری خۆر لە دەرەوە، ئێمە لەوێ لە ناوەندی شەقامدا، راوەستاوین خۆمان بە نامۆ دەزانی لە نێو خەلکی ئاسایی، ئێمە لە ئەسرەگەزیەکی ترەوە هاتبووین.(....)

لە چوار دەوری گیتو پۆلونی گومان لێکراو هەبوو جولەکەی دەگرت و بە سەرسورمان لە دەستیان رزگارمان بوو. ژیان لە بەشە ئارییەکەی وارشۆ ئاسایی بوو، وەك جاران بوو، قاوەخانەکان وەك جاران کاریان دەکرد، چێشتخانەکان ، پاسەکان و عارەبانەکانی ترموای و سینماکان، گیتو دوورگەیەکی دابڕاو بوو لە ناوەندێکی ژیانی ئاساییدا.

بەرهەلستی و کۆمەك

یەکێك لە ئەفسانەکانی فڕکردن رۆیشتنی شەش ملیون جولەکە بوو ((وەك بەرخ بۆ سەربڕین)) بەبێ بەرهەلستی. بەلام لە راستیدا نموونەی هەزارەها بەرهەلستی هەبوو، وەك سەرهەلدانەکەی گیتوی وارشۆ و دەستەی پێشمەرگەکانی جولەکە و هێرشەکانیان دژ بە یەکەکانی ئەلمانی لە خۆر ئاوا و خۆرهەلاتی ئەوروپا، لە ئوردوگاکانی فڕکردن و گرتندا بەرهەلستی هەبوو کەوا گیراوە جولەکەکان و کەسانێتر ئەنجامیان دەدا، ئەلمانیەکان زۆر دڕندانە و بێ وێنە هەموویان دەکوشتن.زۆر لە بەرهەلستیەکان گەنجەکان دەیانکرد و گیانیان

دەخستە مەترسی. نەك هەر ژیانی خۆیان بەڵكو ژیانی باوك و خوشك و براكانیان و ژیانی سەدان كەسانی تر. تیمەكانی كار لە گیراوەكان دەیانزانی راكردن كاری خراپ دەكاتە سەر براكانیان لە گێژاوەكە و گیراوەكانی زیندانەكانی ئوردوگاكان دوو دڵ دەبوون گەرچی سوور دەیانزانی دوارۆژیان زۆری نەماوە. ئەو بڕیارەی كە زۆر رەچاو دەكرا ئەوە بوو كەوا ئارەزوویان لە ژیانە، یان هەر هیچ نەبێ بە شەرەفی بمرن. داوای رێكخراوی جولەكەیی خەباتگێر لە گیتوی وارشۆ لە یەكێك لە سەرهەڵدانەكانی یەنایر/ كانوونی دووەم/1943 دا بەم جۆرە بوو:

((لە كاروانی چۆڵكان بۆ مردن مرۆڤ ئازاد نابێت، وەك بردنی بەرخە بۆ سەربڕین، مرۆڤ بەشی زۆر گەورە و گەورەتر دەتوانێ ئازاد بێ لە خەباتدا، ئەوەی بەرهەڵستی كرد بوار بۆ رزگار بوونی دەبێت. ئەوانەی وازیان لە بەرهەڵستی هێنا وازیان لە خۆیان هێنا، ئەوەیان پێشەكی هەڵوێست دۆراندنە. با مرۆڤ بە ئاگا بێت لە راستی ئەویش خەباتە! ئێمەش دەمانەوێ بژین، ئێمە مافی ژیانمان هەیە(.....) بابە ئاگەبێین و بۆ ژیانیان خەبات بكەین)).

لە ئەوروپای خۆرهەڵاتدا دەستەكانی بەرهەڵستی لە سەد گیتودا هەبوون. بەڵام ئەو دەستەیەی كە زۆر ناسرابوون ئەو دەستە پێشمەرگانەی دارستانەكانی ئەوروپای خۆرهەڵات بوون. ژمارەی ئەو جولەكانەی لەم دەستانەدا شەڕیان دەكرد نزیكەی دەگەیشتە 20 هەزار كەس دەبوون هەندێك لەوانە ئەو خێزانانە بوون كە توانیبویان خۆیان دەرباز بكەن، بەڵام بەرهەڵستی لە ئەوروپای خۆرئاوادا تەنیا لە فرنسا و بلجیكا هەبوو. دەستەكانی پێشمەرگەكان جولەكەی زۆریان شاردەوە. زۆر منداڵ توانیان لە حەشارگەیەك لە كەنیسەیەك یان لای خێزانێكی مەسیحی لە پۆلونیا و هۆلندا و فرنسا بدۆزنەوە و زۆریان ژیانیان بە پێی رێنماییەكانی ئایینی مەسیحی بەڕێوەدەبرد، ئەڵمانیەكان یاسای تاوانی توندیان دەركرد دژ بەو كەسانەی ((تاوانی)) شاردنەوەی جولەكە ئەنجام دەدەن. سەرەرای ئەوەش كەسانی وا هەبوون دژایەتیان كرد و بە پێی ویستی خۆیان كاریان كرد.

جۆرێكی تری بەرهەڵستی رزگار بوون و دوورخستنەوەی جولەكە بوو بۆ ئەو ناوچانەی لە ژێر دەستەڵاتی ئەڵمانیا نەبوو، ئەوەش ئاسان نەبوو ، وڵاتەكان

زۆریان بۆ نموونە سویسرا سنووری داخستبوو و زۆر جار ئەو جولەکانەی دەگەیشتنێ دەگیران و رەوانە دەکرانەوە، هەندێ لە جولەکە بە رێگای دوور گەیشتنە فەلەستین، هەندێکیان لە جێگای دووری وەك شنگهای دۆزییەوە کە دەکەوتە ژێر دەستەڵاتی یابانیەکانی هاوپەیمانی ئەڵمانیا لە شەڕەکەدا، بەڵام ئەوان ئایدلۆژی ئەڵمانیان نەبوو دژ بە جولەکە.

((هەموو شتێ دەکرا بکرێتە بەرهەڵستی، چونکە هەموو شتەکان قەدەغە بوون، هەر جولەکەیەکی گیراو هەستی بە کەسایەتی خۆی و رەسەنی کردبایە ئەوەش بەرهەڵستی بوو)) ئەندریا دۆوتو، دەروونناسێکی ئیتال

((ئەو دەمە بە رووسی وتی، هاورێکانم ، ئەوە جوانترین رۆژی ژیانمە لێرە کە بە چاوی خۆم ئەو دەستە گەورەیە دەبینم کەوا لە گیتو دەرچوون! من بەڵێنیان پێدەدەم، ئێمە دەمرین تا لە ژیاندا بمێنین، کۆشش دەکەین ئەوەی پێمان دەکرێت زۆرترین خەڵك رزگار بکەین، ئیشەکە وا دەروات، ئێمە جیاوازی ناکەین، ئێمە ژن و پیر و منداڵ لە ناو نابەین، ژیان زەحمەتە، ئێمە بەردەوام ژیانمان لە مەترسی دایە، بەڵام ئەگەر تەواو بووین، ئەگەر مردین، دەمرین بەڵام بە مرۆڤی دەمرین)).

موشی باهراش،یەکێکە لە ئەندامانی ئوردوگای خێزانی بیلسکی

جولەکەی پۆلونی ((توڤیابیلسکی)) لە سەرەتای داگیرکردنی ئەڵمانیاکانەوە خۆی شاردەوە، چەند دەستەی خەباتگێری لە دارستانەکانی خۆرئاوای روسیای سپی لە خۆی کۆ کردەوە، بیلسکی بریاریدا کەوا چالاکی ئەم دەستەیە تەنیا پارێزگاری لە گیانی خۆیان نەبێ و بەس. کۆشش و گەرانیان کرد بە دوای ئەو جولەکانەی ژیانیان لێکەوتووەو هانیان بدەن تا بێنە ناو رێزەکانیان و دواییش دەستەکان بە ناوی پێشمەرگەکانی بیلسکی ناسران. ئەو کەسەی لە ژێر پاراستنی پێشمەرگەکاندا بوون لە ساڵی 1944دا ژمارەیان دەگەیشتە 1200 کەس لە ژن و پیاو و منداڵ، دەستەکە بۆچوونی هەڵوێستی ئەویان رەچاو دەکرد کەوا پاراستن و

رزگار كردنی جولەكە باشترە لە كوشتنی ئەڵمانیەكان و دەستەكە تا كۆتایی شەڕەكە خۆی راگرت.
كە دارستانەكانی خۆرهەڵاتی پۆلونیا و خۆرئاوای یەكێتی سۆڤیەت لە لایەن ئەڵمانیەكان گیران چەندین نوردوگای خێزانیان دۆزیەوە، لەم دەڤەی لای چەپدا موشی بایراش دووانی بیلسكی نوسراوەتەوە كە لە دارستاندا پێی راگەیاندبوون.

سەرهەڵدانەكەی گیتوی وارشۆ

كە زیاتر لە 250 هەزار جولەكە لە وارشۆ بۆ تربلینكا دوورخرایەوە بۆ ئەندامانیتری بەرهەڵستی جولەكەی كەمابوون بۆیان ئاشكرا بوو كەوا هیچ بژاری تر بێجگە لە شەڕی چەكداری نیە. لە 18 نیایر/كانوونی دووەمی 1943دا هێزەكانی ئەڵمانی هاتنە ناو گیتوكە بۆ دوورخستنەوەی ئەوانەی تری كە مابوون، بەڵام رووبەرووی بەرهەڵستی هاتن و راستەوخۆ هێرشیان كرایە سەر و تەقەش دروست بوو و یەكەم زیانیش لەوان كەوت، گەرچی ئەڵمانیەكان توانیان 6000 جولەكە كۆ بكەنەوە و دووریان بخەنەوە. بەڵام لە رووبەندرا و گەرانەوە. چەند مانگ دانیشتوانی گیتو تۆڵەیان لێ نەكرایەوە و بە ئاسوودەیی ژیان، لەم ماوەیەدا، لە كاتی ئاگربەسەكەدا بزاڤی بەرهەڵستی توانی زیاتر لە سەد دەمانچە و هەندێ تفەنگ و رەشاش پەیدا بكات، بێجگە لەوانە نارنجۆكی دەستی و نارنجۆكی خۆمالیشیان هەبوو. 8000 ژن و پیاو بۆ شەڕێكی چاوەروان كراو و ئامادە بوون و سەنگەر و حەشارگەیان ساز دەكرد. لە 19/ئەبریل/نیسانی 1943دا سەرهەڵدان بە هاتنی ئەڵمانیەكان بۆ گیتو هەڵگیرسا. بە پاڵپشتی دبابە ئەڵمانیەكان هاتن ناو گیتو، بە بوونی بەرگرییەكی چڕ ئەڵمانیەكان ناچار بوون تەكتیكیان بگۆڕن و تۆپ و فرۆكە بەكار بێنن. مردخای ئەنیلیڤتش یەكێكە لە سەركردەكانی سەرهەڵدانەكە لە رۆژی شەشەمدا نوسیویەتی:
((یەك شتی شیاو هەیە، ئەوەی ئیمرۆ لێرە روویدا ئازایەتی زۆر بەدیكرا لەوەی چاوەڕێ دەكرا، ئەڵمانیەكان دووجار لە گیتو رایان كرد(.....) و زیانمان كەمە)).

ئەڵمانیەکان ماڵ مالیان سوتاند، ئەوانەی خۆیان شاردبۆوە بە ناچاری دەرپەڕین و ئینجا تەقەیان لێدەکردن ، شەڕەکەیان لە گیتو سێ هەفتەی خایاند، یەکێك لە سەرکردەکانی بەرهەڵستی کە بە زیندوویی مابوو نوسیبووی: ((بەرگریمان کرد، ئەوەش وای کرد مردن ئاسانتر بێ و چارەنووسمان بارەکەی سووکتر بێ)).

هەرگیز مەڵێ تۆ بەدوا ڕێگادا دەڕۆیت
سەرەڕای ئاسمانە گرانەکان کە وەك قورقوشم رووی رۆژی شین دەگریت
ئەو ساتەی خەونمان پێوە دیبوو هەردێ
دەنگی ترپەی پێمان بەرز دەبێتەوە و هاوار دەکات، ئێمە لێرەین!

گۆرانی Sog nit kejn mogl لە لایەن هیرش جلیك (1943 . 1920) ەوە نوسراوە، سۆزی گۆرانیەکە لە سەرهەڵدانەکەی گیتوی وارشۆ وەرگیراوە. لە ساڵی 1943 چوەتە ناو پێشمەرگەکانی گیتوی ڤیلنیوس و ئەم گۆرانیەی بوویتە سروودی پێشمەرگەی جولەکە.

((کالتزمێر چواری تەواوە و بە دەستی ئاگادار کراینەوە کەوا راستەوخۆ بچینە گەراج و چەك وەرگرین. روداك من بلوك بەرپرسی پرۆسەی دابەشکردنەکە بوو دەبوایە ئەوانەی چەك وەردەگرن وشەی نهێنی ((مردن)) بڵێن و راستەوخۆ وەڵامەکە بە وشەی ((ژیان)) وەردەگرتەوە. ((مردن - ژیان)) ((مردن - ژیان)) ئەم وشانە بە خێرایی دووبارە دەکرانەوە و دەستەکان درێژ دەکران بۆ ئەو چەکانەی کە لە مێزبوو چاوەڕێ بوون، تفەنگەکان ، دەمانچەکان، نارنجۆکەکانی دەستی، هاوکات هێرش بۆ سەر ئەو پیاو کوژە ناودارەکان لە گیتودا هەبوو، سەرکردە زلیر بە تەورداسێك هێرش دەکاتە سەر دوو پاسەوانی ئەس ئەس و خۆی دەگەێنێتە لای ئێمە و سەرکردایەتی وەردەگرێت، لە نزیك گەراجەکە مودەرعەیەکی ئەڵمانی راوەستابوو، روداك لە مێزبوو خەمی لەوە خواردبوو کە مودەرعەکە کار ئەکات و پشتی ئەوی کردە سەنگەر و تەقەی لەوێوە لە ئەڵمانیەکان دەکرد. گوللەکانی کورت میدلار و چەند سەگەکانی هتلری خست، دەستەی سودوفیتز توانیان دەست بە سەر جبەخانەی چەکەکان بگرن و چەك بە سەر هاوڵاتیان دابەش بکەن، ئێستا دوو سەد چەکدارمان هەیە ،

هەندێك هێرشیان بە خاكەناز و تەورداس بردە سەر ئەڵمانییەكان و چەندین پیاومان كوژران و ئەڵمانییەكانیش دەكوژران و كەم كەسمان رزگاری بوو)).

ستانیسلاف كون ـ یەكێك لە بەشداربووانی سەرهەڵدانەكە و یەكێكە لە رزگار بووەكانی ئوردوگای تربلینكا.

سەرهەڵدانەكانی ئوردوگاكانی قڕكردن

جولەكە گیراوەكان ئەوەیان چاك دەزانی كەوا ئەڵمانییەكان بوار نادەن لە ژیاندا بمیننێین و هەموو كاتێ مردنیان لە پێشە بۆیە بەرگری و راپەرینی بێ وێنە لە ئازایەتی و كۆششی بێ هیوا هەبووە. پاش هەر راكردنێكی سەركەوتوو گەڕانی چڕیشی بە دواوە بووە، سەرەڕای ئەمانەش سێ سەرهەڵدان رووی دا. یەكەمیان لە تربلینكا لە ئاب/ئوگست/1943 و لە سوبیبور لە ئوكتۆبەر/تشرینی یەكەمی هەمان ساڵ و لە ئوكتۆبەر/ تشرینی یەكەمی 1944 لە بیركناو.

سەرهەڵدانی تربلینكا لە ئێوارەی 2ئوگست/ئاب سەری هەڵدا، چەند گیراو توانیان چەند پارچە چەكیان دەست بكەوێت و ئەوانی تریش بە تەورداس و خاكەناز و هەتا بە دەستەكانیان هێرشیان برد، چەند بینایی ئوردوگاكە سوتان. لەو ئازاوەی كە دروست بوو حەوت سەد گیراو توانیان رابكەن و دواپی گیرانەوە و كوژران، ئەوانەی پاش سەرهەڵدانەكە و شەڕەكە رزگاریان بوو لە سەد كەس كەمتر بوون. زوورەكانی گازەكان دوو هەفتە پاش سەرهەڵدانەكە دەست بە كار بوونەوە.

سەرهەڵدانەكەی سوبیبور لەوانیتر تۆكمەتر و بە رێكخستنتر بوو لەوێ چەندین پیاوانی ئەس ئەس و سەربازە ئوكرانییەكان هاوكارەكانیان كوژران. لە كۆی 550 گیراو دا 320 گیراو راپانكرد و لەوانە 170 كەسیان گیرانەوە و لە سێدارەدران و بە كۆتای هاتنی شەڕەكە تەنیا 48 كەسیان مابوونەوە ، پاش سەرهەڵدانەكە ئوردوگاكە داخرا. لە پاییزی 1944دا كۆمەڵكوژی لە بیركناو كەم بۆوە، ئەندامەكانی دەستەی ئەبەردییەكان زانیان چەند رۆژێكی كەمیان ماوە لە 7ی ئوكتۆبەر/تشرینی یەكەم توانرا سوتانگەی ژمارە 4 بەو تەقینەوانەی بە قاچاغ دەستیان كەوتبوو بتەقێنەوە، نەزانرا كەس هەبوو بێت كەوا لەم سەرهەڵدانە

رزگاری بوو بێت. ڕاستەوخۆ پاش سەرهەڵدانەکە سەرکردەی ئەس ئەس هملر بڕیاری هەڵوەشاندنی ئەو زوورە گازانەیدا کە مابوون و ڕووخێنران.

بەرگری ئەڵمانیە مەدەنیەکان

گەرچی وڵاتی ئەڵمانیا وڵاتی تاك حیزبی بوو بەڵام هاوڵاتیە ئەڵمانیە ئاسایەکان توانیان بەرگری بکەن بۆ ئەمەش چەندین بوار هەبوو بۆزاریی هاوکاری نەکردنی لە یاسا لادەرەکان لە پێشی هەموو کەسێك بوو بەڵام کەم کەس هەبوون هەنگاویان بۆ دەنا بەرگری سست و لاواز بوو ڕژێم لێیان نەدەترسا سزاشی نەدەدان بەرگری زیندوو و بەکاری مەترسی ڕاستەوخۆی لە سەر بکەرەکەی هەبوو. هێزەکانی گستابو لە بەرگری سلبی نەدەگەران و بە تەمایی ئەو هەزارەها ((زانیاریانە)) بوو کە لە لایەن هاوڵاتیانی ئاسایی ئەڵمانی لە سەر جیران هاوڕێی کاریبان پێشکەشیان دەکردن بۆ ئەوەی دەستی تێوەردەن. ڕەهەندی زانینی گەلی ئەڵمانیا سەبارەت بە پرۆسەی کوشتن دژ بە جولەکە گێشە و ناکۆکی لە سەر بوو. بەڵام گومانیشی لەوە نەبوو کە خەڵکە ئاسایەکەش زانیاریان هەبوو. سەرەرای ئەوەش بەرهەڵستی و ناڕەزایی لە ناویاندا زۆر کەم بوو. شاهیدەکانی بەوە ئەو دەستەیە بوون ناڕەزایان لە ڕژێم هەبوو و قوربانی گەورەشیان دا. ڕازیی نەبوو سوێندی وەفا هتلر و ئەڵمانی نازیی بخۆن، بەرهەڵستیەکانیان دەتوانرا بە پارچە کاغەزێك ئیمزایانی لە سەر بێ لە سەزا دووریان بخاتەوە. بەڵام کەسیان ئەوەی نەکرد، لە ئەڵمانیادا بیست هەزار کەس پشتیوانی دەکردن. هەزارەها کەسیان ڕابێچی ئوردوگاکانی گرتن کردن ، بڕوا دەکرێت لە 25٪ لەوانە کوژرابن لە ناو گەنجەکاندا کۆششی دژ بە ڕژێم هەبوو ناڕەزایش لە بەزداربوون لە کەتیبەکانی هتلریش هەبوو. ئەم بەرهەڵستیانە لە ناو ڕێکخراوی ڕێگرەکانی ئیدل فایس و سوینج کەس هەبوو (ئەوانە ڕەخنەکانیان بە سەمای بەترسیان لە سەر ئاوازی مۆسیقای جازی ئەمریکی دەنواند) گەرچی جار جار شەڕە قسە لە نێوان ڕێکخراوی ((ڕێگرەکان)) و کەتیبەکانی هتلر ڕوویدا بەڵام نازییەکان لە سەرەتادا کەمیان دەزانی بۆ مامەڵەکردنیان لە گەڵیان . لە پایزی 1944دا

نازییەکان چەند گورزیان لەم دەستانە وەشاند بەتایبەتی بۆ سەرکردەکانیان و زۆریان لە دار دان. لە نێوان یونیو/حوزیرانی 1942 فبرایر/شوباتی 1943دا دەستەیەک لە میونیخ بە ناوی گوڵی سپی هەبوون، بڵاوکراوەیان دژ بە نازییەت بڵاو دەکردەوە و نارەزاییشیان لە کوشتنی جولەکە نیشان دەدا ، گشتابو بە چالاکییەکانیانی زانی و ئەندامەکانی گوڵی سپی لە سێدارەدا. بزاڤی گوڵی سپی، دەستەیەکی ئۆپۆزسیونی بچوک بوو، هەردوو برا سوفیا و هانس شول و مامۆستاکەیان لە زانکۆ کورت هوبر دایانمەزراند بوویەکێک لە ئەندامەکانی ئەلکسندر شموول لە دوا پەیامییدا نوسیویەتی! ((لە گەڵ هانس خەباتمان دژ بە رژێمی ئەڵمانی کرد، ئاشکرا بووین و لە سێدارە دراین)).

((زۆرداری هتلر بێزاری کردین. بە پیوەندی کەلەپچە کراین. بەڵام سەعاتی ئازادی بەم زووانە زەنگ لێدەدات. ئەو کات پیوەندەکان دەپچڕێنین (....). کەتیبەکانی هتلر ورد دەکەین. ئیدل ڤایس لە کاروانا . کەس ناتوانێ بە مانچە مێنێتەوە)).

نارەزایی روسن شتراسە

ئەو نارەزاییەی لە مارس/ئاداری/ 1943 کە لە شەقامەکانی برلین بە ئاشکرا کرا لە هەموو نارەزاییەکانیتر بەرچاو و شیاوی باسترە، رژێم دوو دڵ بوو لە دوورخستنەوەی ئەو جولەکانەی ژنیان جولەکە نیە ئەوەک نارەزایی و بەرگری پەیدا بێت ، بەڵام بوونی جولەکە لە برلین سەرچاوەی بێزار بوونی گەورە بوو بۆ وەزیری پروپاگەندە جوزیف گوبلز ئەوەی کە بڕیاریدا کەوا هەموو ئەو جولەکانەی لە برلین ماون دووربخرێنەوە، زوو دەرکەوت کەوا مەترسیەکەی نازییەکان لە جێگای خۆیدا بوو بەمە ژنان بەرهەڵستی گستابوو هێزەکانی ئەس ئەسیان کرد. هەزارەها ژن رژانە سەر شەقامەکان، بۆ نارەزایی چوونە پێش ئەو بەندینخانەیەی کە پیاوەکانیان تێدا گیرابوون، یەکێک لەو ژنانە شارلوت ئیسرائیل کە مێردەکەی گیرابوو وای گێرایەوە ژنەکان بە رووی پاسەوانەکاندا هاواریان دەکرد ((ئێوە بکوژن)) ، ((جارێک نا بەڵکو چەند جار هەتا شەنگمان

لە بەر بوو هاوارمان کرد)). نارەزاییەکان بەرهەمی هەبوو، زۆربەی پیاوەکان ئازاد کران. ڕێژەی 98٪ ئەو پیاوە جولەکانەی ژن هێنانی تێکەڵیان کردبوو بە کۆتای شەڕەکە لە ژیاندا مانەوە.

دوو منداڵی جولەکەی ئەڵمانی پاش هاتنیان لە ساڵی 1938 بۆ ئینگلترا. لە بەر ئەوەی هەموو ئەندامانی خێزانێك زەحمەت بوو پێکەوە مۆڵەتی چوون وەرگرن، بۆیە زۆر لە دایكو باوكان بڕیاری زەحمەتیاندا بە ناردنی منداڵەکان بە تەنیا بۆ ئەو شوێنانەی کەوا ئاسایش لێیە. پاش ئەوە کریستاڵیەکە بەربەستەکانی سەر پەناهەندە جولەکەکان سووك کرایەوە و بڕیاری تایبەتیش بۆ منداڵان هەبوو. ئەوەش بە دەگمەن هەندێ لە ئەندامەکانی خێزانی پاش شەڕەکە گەیاندەوە یەك.

سوید بەرگری دەکات

ئەگەرچی مەبەستی نازییەکان کوشتنی ((هەر جولەکەیەك بوو دەستیان بیانگاتێ)) بەڵام هەندێ سنووردانانیان هاتە پێش وەك ئەو جولەکانەی هاوڵاتی ئەو وڵاتانە بوون کە دەبوایە ئەڵمانیا پەیوەندی باشیان لە گەڵ بکات، وەك وڵاتانی بێلایەنی وەك سویدو وڵاتانی تر کەوا هاوپەیمانی ئەڵمانیا بوون.

پاش جێبەجێ کردنی ((دوا چارەسەری بۆ کێشەی جولەکە)) لە نرویج لە ساڵی 1942دا بۆ دیلۆماسیە سویدییەکان روون بۆوە کەوا رەگەزنامەی سویدی دەبێتە پاراستنی بەشێك لە جولەکە، هەروەها توانرا ئەو جولەکانەی کە سویدی نین لەم پرۆسەیەدا سوود وەرگرن و بۆیان روون بۆوە ئەگەر بتوانن جولەکەکان لە دوورخستنەوە رزگار بکەن و ئەوەش بوارەکانی ژیان بۆیان گەورە دەکات.

دبلوماسیە سویدییەکان دەستیان بە دانوستانی رۆژانە کرد لە گەڵ دەستەڵاتدارانی ئەڵمانی لە نرویج و دانیمارك و هەنگاریا و ئەڵمانیا و فرنسا و بۆ ئەڵمانیەکان روون بۆوە کەوا سویدییەکان بەرژەوەندی سیاسییان هەیە لەوەی مامەڵەی چاك لە گەڵ هەندێ جولەکە بکرێت، ئەڵمانیەکان نەیانتوانی وەك خۆیان دەیانەوێت مامەڵە لە گەڵ ئەو کەسانە بکەن. سوید ئەوەی بە کار هێنا کە پێی دەگوترێت ((بەرگری بیروکراتی)) و سەلماندیان کەوا فەرمانبەرانیش دەتوانن بەرگری نازییەت بکەن. سویدییەکان لە بودابست سەرکەوتنیان بە دەست هێنا بەوەی ئیڤان دانیلسون، پارنەنجر، لارش باری و بێگومان راوول ڤالنباری پایە دبلوماسیەکانیان وەك دبلوماسی بێلایەن بە کار هێنا بۆ پارمەتیدانی 20- 30 هەزار جولەکە. هەمان ئەوە تاکتیکە لە لایەن دبلوماسیەکانی تری وڵاتانی وەك سویسرا و وڵاتی ڤاتیکان و ئەسپانیا لە بودابست بە کار هات.

لەم وێنەیەدا دبلوماسی سویدی راوول ڤالنباری لە پشت مێزی نوسینگەکەیدا لە بودابست دانیشتووە. بە هاتنی ئەو لە یولیو/تەمموز 1944دا پەیامنێرانی دبلوماسی وزەیەکی نوێی خەباتیان لە پێناو پارێزگاری جولەکە لە بۆدابست پەیدا کرد. دکتور ئەل بورزولت کە دایکوباوکی رەزامەندی پەیامنێرانی دبلوماسی سویدییان لە 25 مایو/ئەیار/ 1944دا وەرگرت نامەی بۆ وەزارەتی دەرەوەی نوسیبوو: ((بوارم بۆ رەخسا بۆ ئەوەی پاکترین سوپاسم ئاراستەی وەزارەتی دەرەوەی پاشایەتی و پەیامنێرانی دبلوماسی سویدی لە بودابست رابگەنێنم بۆ کارە خێراو دڵسۆزیەکانیان. پەیامی پارێزگاریکە کاری خۆی لە هەموو بارێکەوە دەگێرێت. لەم بارودۆخە کەوا هاوکاری وڵاتێکی ئەوروپاییان

هەبێ، ئەوەش ماناکەی کەمتر نیە لە هەستکردن بە زیان)). سوپای سووری سۆڤیەتی ڤالنباری لە ینایر/کانوونی یەکەم گرت و ئەگەریەوە سوید و چارەنووسیش هەر بزر بوو.
((نازییەکان تاوانبارن ، بەڵام ئایا ئێمە بێ تاوانین، ئایا لەو زەمانەدا شتێ هەبوو ئەنجامی بدەین بۆ رزگار کردنی قوربانیەکان و کاری پێویست بە خێرایی بکەین. ئەگەر هەر دوو حکومەتی بریتانی و ئەمریکی بەرنامەیەکی رزگار کردنیان دەست پێکردبایە بۆ بەر جەستە کردنی ئەو پێویستیە گەورەیە، دەیانتوانی بەم کارە هەڵسن.
جورج بیل، قەشەی تشیشستر (ئەنگلترا) 18 مایو/ئەیار/1943.

تەماشاکەرەکان

ئێمڕۆ مێژوونوسەکان هۆکارە مێژوویەکانی فرکردن دەکەنە سێ جۆری سەرەکی: تاوانبارەکان، قوربانیەکان و تەماشاکەران، جۆری سێیەم لە تێڕوانینی رەوشتەوە لە جۆرەکانی تری ئاڵۆزترە. زەحمەتە لێپرسراویەتی کەسانێك دیار بکرێت بۆ ئەو کارانەیان کە ئەوان ئەنجامیان نەدابێت یان زانیاریێك دانیان پێنەدرابێت، رەخنەگرەکان وەصفی تەماشاکەران و هەڵوێستیان کردووە و کەمتەرخەمیان بە جۆرێك لە بەشداربوونی دەزانن. بەڵام ئەم جۆرە بڕیارانە دەبێ زۆر وریایانە دەربچێت ئەگەر ناچار کرابیت ئەوە بکەییت.
ئێمە ئەوە دەزانین ئەوانەی تەماشاکەریان ناو دەبەن لە پلەی یەکەم دیموکراسی خۆرئاواییەکانە کەوا چەندین پارانەوەیان بۆ یارمەتیدانی جولەکەیان گەیشتێ، ئایا ئەو وڵات و دەستانەی کە بە تەماشاکەر ناو دەبرێن بەرپرسن لە رزگار کردنی ملیونەها جولەکەی رەگەزنامەی جیاواز؟ وەڵامەکەش دوورترە لە روونکردنەوەو لە جلەکاندا چەندین دەنگی جیاواز بەرزکرایەوە.

یەکێتی سۆڤیەت بۆمانی خۆی شەڕی کرد. ئەگەر زۆریشی بۆ یارمەتی جولەکە نەکردبێ ئەوە کراوە کەوا لە کاتی شەڕەکەدا لە یەکێتی سۆڤیەتدا جوداخوازی دژ بە جولەکە لەم وڵاتەدا نەکرا. هەڵوێستی ڤاتیکان بەرامبەر نازییەکان دوو دڵ بوو، زۆر لە قەشەو راهیبەکان لە رۆژانی شەڕەکەدا منالآنی جولەکەیان شاردەوە. کەسانیش هەبوون پاش شەڕەکە یارمەتی نازییەکانیان دا بۆ راکردنیان بەرەو ئەمریکای خواروو. هەروەها پەیامنێری پاپا لە بودابست ئەنجلو روتا یارمەتی هەزارەها جولەکەیدا. بەلآم لە سلۆڤاکیا قەشە جوزیف تیسو هەزارەها جولەکەی رەوانەی ژوورەکانی خنکاندن کرد، ئەم جۆرە هەڵسوکەوتە دژ بەیەکانە وا دەکات زەحمەتە بێ بڕیارە گشتیەکان بدرێت. هەڵسەنگاندنی تەماشاکەران مەسەلەیەکی لە رادەبەدەر هەستیارە.

کە هێزەکانی هاوپەیمانان لە کۆتایی شەڕەکە ئوردوگاکانی گرتن و کاریان گرت، بە دیتنی دیمەنەکان سەرسام بوون، چەندین جار فەرمانیان بە هاوڵاتیانی ناوچەکەدا کە لە رێگاکانیاندا دەهاتنە پێشیان داوایان لێدەکرد ئەو هەزارەها تەرمە بۆگەن و رزیوانە بنێژن،

لەم وێنەیەدا دیارە کەوا هاوڵاتیانی نورنبورگ ناچار کراون تەرمی گۆڕەکانی ئۆردوگای گرتن هەڵگرن و بە ناو شارەکەدا هێنان بۆ شاردنەوەیان.

((وا پێ دەچێ میللەت لە رابەی سێیەم زۆربەیان دەزانی لە ((بۆ نموونە حکومەت و کوشتنی هاوڵاتیانی ئەڵمان)) یان کەمیان دەزانی لە ((بۆ نموونە حکومەت هاوڵاتیانی جولەکە)) ئەگەر ئارەزووی زانینیان هەبوو بێت. ئەوانەی نەیانئەزانی، نەیاندەویست بزانن، ئەوەش لەبەر هۆی دیاری نەزانراوە، بەڵام ئارەزووی نەبوون لە زانین، ئەوەش زانیاری تەواوە کەوا مرۆڤ هەیە نایەوێت بزانێ)). جی.جی ستێرن ، مێژوونوسێکی ئینگلیز و شاهیدێك .

((وەکو دایك وباوکم)) هەردووکیان هەواداری حیزبی گەل نەتەوەیی بوون لە گەڵ ئەوەدام کەوا مرۆڤ لە ژیانیدا دەتوانێ بیری دژ بە سامیەت وەرگرێ و پەسەندی بکات بە بێ ئەوەی هزرەکان کاریگەری لە پەیوەندی کەسەکە بە خەڵکانی جولەکە بکات. دەکرێ بڕوا بکرێت کەوا شوێنەواری لێبوردن لەم هەڵوێستەدا بەدی بکرێت. بەڵام من گوناحەکە دەخەمە ئەستۆی ئەم ناوبتە بوونە چونکە بۆم دەرکەوت من هاوکاری ڕژێمێکی نامرۆڤایەتیم کردبوو بە بێ ئەوەی من خۆم گومانم لە پاکی و نیازی خۆم هەبێت. کە مرۆڤ دووان و پرسە بۆ ئەو هەموو ناهەمواریەی جولەکەکانی هەموو وڵاتان رادەگەێنێ، یان جولەکە بە گێرە شێوەن و خوێنیان لە رووی رەوشتەوە بەبۆگەنی بزانێ. ناچار نەکراوم بیر لەو پیاوە پیرە بەرێزە لیڤی یان روسلِ کوهن بکەمەوە؛ بەڵکو بیرم هەر لە تەرمایی مێشکی ترسناکی ((جولەکە)) کردیتەوە.

کە گوێم لێ بوو جولەکە ناچارکراون کار وماڵیان جێبهێڵن و لە گیتودا زیندانی بکرێن. لە ناکاو ئەوەم لە مێشکدا چەسپا و ئەوەم لە هزردا گەڵاڵە نەبوو کەوا ئێوە ئەوە چارەنووستان دەبێت تۆ پیرە مێردەکە لیڤی. تەنیا جولەکە بوو راونران و پوکانەوە)).

ملیتان ماشمان، سەرکردە لە بوند دوتچر مدل لقی کیژان (18 . 14) ساڵان لە کەتانیبی هتلر.

شاهیدەکانی کۆمەڵکوژییەکان

هەر لە ڕۆژی یەکەمی داگیرکردنی پۆلونیا لە لایەن ئەڵمانیاوە، توندوتیژی و دڕندایەتی بووە ژیانی ڕۆژانە. ئەو زیانەی بەر گەلی پۆلونیا ـ جولەکە و ناجولەکە گەلێك زۆر بوو، تا ئیمڕۆش وڵاتەکە لە ژێریا دەناڵێنێ. پۆلونیایەکان ناچار کرابوون نەك هەر شاهیدی قڕکردنەکە بن بەڵکو لە گۆڕەپانەکەی خۆیان لە گەڵیاندا بژین، ژمارەیەکی کەمی پۆلونیایەکان هاوکاری نازییەکان بوون ، هاوکاتیش ئاسایی بوو کەوا پۆلونیەك زمان لە جولەکەیەکی هەڵاتوو بدات و یان بە پارە بیانشارێتەوە و دواییش خیانەتیان دەرحەق بکات، لە لایەکیترەوە هەزارەها پۆلونی خۆیان و خێزانەکانیان توشی مەترسی زۆر کرد کە یارمەتی جیرانە جولەکەکانیان دەدا. هەر تەنیا پۆلونیایەکان بوون کەوا بزافی بەرگرییان بە نیازی ڕزگارکردنی جولەکە دامەزراند.

پێش شەڕەکە پەیوەندی نێوان پۆلونیایەکان و جولەکە ئاڵۆز بوو و سیمای بێ باوەڕی و دژایەتی لە هەر دوولاوە بەدی دەکرا، سەرەڕای ئەوانەش نەیاری سامیەکان هەبوون یارمەتی جولەکەیاندا، ئەوەش لە بەر هۆیە ئاینیەکان یان لە بەر هاوسێیەتی بوو. بێجگە لە جولەکە و قەرەج هیچ کۆمەڵێکتر وەك پۆلونیایەکان تووشی دەردەسەری نەهاتن. هەردوو لایەك دوژمنی هاوبەشیان هەبوو و بەرژەوەندییان لە یەك نزیك بوو.

(لە کۆی سێ ملیون جولەکە لە پۆلونیا 300 هەزاریان) ڕزگاریان بوو، کە گەڕانەوە هیچ یارمەتیان نەدراو بە ساردیش پێشوازی کران و بە چاوی دژمنداریش تەماشا کران. ڕاویان نرایەوە و دەست درێژیان کرایە سەر و دووبارە زۆریان ڕایان کردەوە. بەڵام ئیمڕۆ زۆر لە گەنجانی پۆلونی هەمن بایەخ بە مێژووی جولەکەی وڵاتەکە دەدەن، لە پەرستگا جوولەکان و گۆڕستانە بە تاڵەکان، بەڵام جولەکەکان بزر بوون.

کامبودی ڤیوریم بە بیر دێتەوە، لە ئێوارەیەکی جوانی بەهاردا.
لە گەڵ ئاوازی مۆسیقای زیندوو لە وارشۆ لە لای چەرخوفەلەکە هەواییەکە.
مۆسیقای شلاگر دەنگی لیزمەی تەقەی پشت شورەکانی گیتوی پڕ کردبوو.
جوت سوارەکان بۆ ئاسمانی بێگەرد بەرز دەبوونەوە.
لە خانووی سوتاوەکاندا باهۆز جار ناجارێ حەزیای ڕەش هەڵدەگرێت.
خەڵکیش لە چەرخ و فەلەکی هەواوە ئاڵاکان دەگرنەوە
باهۆزە هەڵکردووەکە لە ماڵە سوتاوەکان تەنوورەی کیژۆڵەکان هەڵدەداتەوە.
تریقەی پێکەنینی خەڵکەکە و زەوقیان لە ڕۆژی شەممەی جوانی وارشۆدا
کەسانێ هەن لە وارشۆ و ڕۆمادا ڕەوشت وەردەگرن
بازار دەکەن، گوێ دەگرن، خۆشەویستی دەکەن
بێ ئەوەی هۆشیان لە سوتانگەکانی شەهیدان بێ
یەکێکیتر ڕەنگە ڕەوشت وەرگرێت
ئەوەی مرۆڤایەتی بێ دیار نیە
لە بیر چوونەوە قول دەبێتەوە و گەشە دەکات
گەرچی ئاگرەکان هێشتا دانەمرکاون
بەڵام ئەمجارە بیرم لە یەکێتی ئەو مردووانە کردەوە.
لە کامبودی ڤیوری، تشیسلاڤ میلوش
((نیلس ئوکە نیلسون کردیویەتی سویدی))

سیسلیا برزیلوکا خوێندکاری پۆلەکە بوو وا باسی هاورێیە جولەکەکانی خوێندنگای و چارەنووسیان دەکات:
((ئەگەر بە ئاوێنەیەکی گەورەکەر سەیری ئەم وێنەیە بکەین دیارە کەوا پۆل پێنجەمی ئا لە شاری کوزڤو من بودولینە، دیاریشە کەوا بە بۆنەی نزیکبوونەوەی پشوی هاوین دڵشادن.
کە چوومە بەر خوێندن باوکم ئامۆژگاریکردم کەوا لە تەنیشت خوێندکاری جولەکە دانیشم و بەردەوام دەیووت: ((جولەکە خەڵکی زیرەکن - دەبێ مرۆڤ گوێیان لێ ڕاگرێت)). بۆیە من هاورێیەکی نزیکیان بووم، بە تایبەتی لە گەڵ

ڕوزا و کلارا. هەردووکیان لە ناوەندی پۆلەکە دادەنیشتین، ڕوزا زۆر وریا بوو، پرچی دەکردە بسك و کەزی و بە لوولدراوی درێژی دەکردن و دوو گوڵی لە نزیك گوێیەکانی دادەنا. لە زمیرکاریدا زیرەکترین کەس بوو و لە زمێرکاری یارمەتی ئەوانی تری دەدا.
کە چووینە گەشتێك بۆ هەموو خوێندکارەکان نانی فرنسی هێنابوو، دایك و باوکی نانەواخانەیان هەبوو، کلارا لە تەنیشتی دادەنیشت و لە یەکتری جیا نەدەبوونەوە. کلارا پرچە لوولە چرەکەی دەکردە بسك. دڵشاد دەبوو کە بە توانجەکانی پێدەکەنین، ناسك و زیرەك بوو، لە وێنەکەدا دیارە لە تەنیشت دیوارا وەستاوە. لە تەنیشتی موشیو بە پاخەیەکی سپی دووقاتەوە ڕاوەستاوە وە هەر کراسی وای لە بەر دەرکرد، سەری لە ناو لەپی دەستەکانی دەنا و بیری دەکردەوە.
لەو کاتانەدا مامۆستاکە دەیووت: ((موشیو ، دڵنیام تۆ وەڵامەکە دەزانی))
بێگومان وەڵامەکەی دەزانی، سونیا لە لای چەپی پشتەوە دیارە ، تەنیا کیژۆڵەیە، ڕێك و پێك و ئەندام جوانە، بە سەماو گۆرانییەوە بۆ وانەکان دەچوو، لە دوای ئەوەوە سارا ((لێرە لە لای چەپەوە)) دێ پرچی ڕەنگ مسی سوورە، شەرمن بوو و لە گەڵ زمانی پۆلونی کێشەی هەبوو.
کیژ و کوڕێکیش هەبوون ناوەکانم لە بیر نەماون (....).
کە ئەڵمانیەکان هاتن هەموو منداڵە جولەکەکانی ئەم وێنەیان کوشت و هەروەها ئەوانەی لە خوێندنگاکەش بوون . دایك و باوك و خوشك و برا و خزمەکانیانیشیان. ئەڵمانیەکان هەموویان بردنە کانی بەردەکە و گوللە بارانیان کردن، بەم شێوەیە سێ بەشی هاوڵاتیانی شارەکە مردن. تەنیا چوار کەس ڕزگاریان بوو، شموك و دەستگیرانەکەی کە دایکم لە ژێر زەمینەکەی شاردنەوە و ساڵێك و نیو نانی دانێ و باوکیشم بەوەی نەدەزانی و ڕووداوەکانیان لەم ژێر زەمینە بەرێ کرد و کوڕێکیان بە مردوویی بوو و لە تەنیشت خۆیان شاردیانەوە و ئێمەش هەتا ڕزگاربوونیان نەمانزانی)).

دیموکراسیەکان دەرگاکانیان دادەخست

ئەو راونانە درندانەیەی ئەڵمانی نازیی دەرحەق بە جولەکەی دەکرد بە شێوای دەگمەیشتە ئەورووپای خۆرئاوا، ئەریتە مرۆڤایەتیەکان و پەیدا بوونی هەزری دژایەتی سامیەت دژ بە یەك رووبەروو بوونەوە. زۆر کەس هیوادار بوون یارمەتی پێشکەش بە زیان لێکەوتووەکان بکەن، بەڵام ترس وای لێکردن دەرگاکانی یارمەتی بە رووی هەزارەها جولەکەی راکردوو دابخەن. کەم لە سیاستمەداران وێران بەرهەڵستی ئەو بریارانە بکەن کەوا لە مێژە رەگیان داکوتاوە، چەندین دەنگ بۆ کۆمەڵی جولەکەی ئەڵمانیەکان بەرز کرایەوە، سیجفرید هانسون بەرێوەبەری بەرێوەبردنی کاروباری کۆمەلایەتی دانی بەوە نا: ((نەماندەتوانی لە سینگمان بدەین و بڵێین ، ئێمە یارمەتی پەناهەندەکانمان داوە بە شێوەیەك پاڵپشتی باوەشەکراوەکان کراوە، ئەوەندە بەخشندەش نوبووینە بەدانانی مۆڵەتی نیشتەجێی بۆ ئەو بێگانانە کەوا لە ترسی راونان و رەشەکوژی دەهاتن)).

لە پایزی 1942زانیاری زۆر لە سەر کۆمەلکوژی هەبوو و پاڵەپەستۆ زۆر لە سەر هاوپەیمانەکان هەبوو بۆ ئەوەی کاری بکەن، بەلام کاری بەرامبەر ئەوە وەك نەبوون وابوو.

دوایی حکومەتی ئەمریکا رێکخراوێکیان بۆ یارمەتیدانی جولەکە دانا بە ناوی ((جڤاتی پەناهەندانی شەڕ War Refugee Board))، حکومەتی بریتانیا دژ بوو و جڤاتەکە بە یاریەکی پروپاگەندەیی ناوبرد. سەرەرای ئەوەی ئەم رێکخراوەیە چەندین دەستکەوتی گەورەی هەبوو ئینجا هەندێ مێژوونوسان سیاسیەتی ئەمریکایان بەوە پێناسە کرد کەوا ((نسکۆیەکی گەورەبوو بۆ سەرۆك روزفلت)) ئەوانەی داکۆکیان لە روزفلت دەکرد دەیانووت باشترین کۆمەك بۆ جولەکە ئەوەیە بە زووترین کات شەرەکە تەواو بێ، ئەوەیان هەتا رادەیەك راست بوو، چەندین توێژینەوەر دەیانەوێ رەخنە لەوە بگرن کە زۆرجار دەوترێت ((شکستی دیموکراسیەکان)).

گەران بە دوای شوێنێك بۆ پەناهەندەیی

پەناهەندەی جولەکەی لە پاپۆڕی ئەس ئەس سانت لویس پاش ئەوەی ناچارکران بگەڕێنەوە ئەوروپا، لە 13/مایو/ئەیاری 1939 نزیکەی هەزار پەناهەندەی جولەکە لە هامبۆرگ سواری پاپۆڕی ئەڵمانی ئەس ئەس سانت لویس بوون بەنیازی راکردن لە دەست نازییەکان، مەبەستیان کوبا بوو بەڵام بوار نەدرا دابەزن. کۆششیان دۆزینەوەی شوێنێك بوو بۆ پەناهەندەییان لە ئەمریکا. پاش مانگێك دەبوایە بڕۆن بەرە و ئەنتفیرین لە بلجیکا. لە 17ی یونیو/حوزیران گەیشتنێ، سەرەرای ئەوەی هەندێکیان وارێکیان لە ئەنگلترا دەست دەکەوت، بەڵام لە دواییدا زۆریان کەوتنە دەست نازییەکان و رەوانەی ئوردوگاکانی قڕکردن کران.

نیشمان راگرت و سەرباز و مەدەنییەکانی ئەڵمانی بەرە و حەشارگەکان رایانکرد، ئێمە زۆرمان وامان نەکرد، رەنگە هەستمان بە سەرکەوتن و هەندێ تۆڵە کرد. هیچمان نەبوو لەکیسمان بچێ، تەنیا چاوەڕێی ئەوە بووین ئەو کارگە زەبەلاحە بروخێنین کە بۆ دامەزراوی ئەی جی فاربن ئەندوستریمان دروستمان دەرکرد. کە ئەمریکاکان دەستی بە بۆمبابارانی راستەقینەکرد نەدەتوانرا هەستکردن بە دڵشادیمان بشارینەوە.

ئێمەش زیانمان لێکەوت - کوژراوو برینداو. جوان بوو کە بینیمان رەوە فرۆکەکان یەك لە دوای یەکدا لە ئاسمانا دەردەکەوتن، بۆمباکانیان بە تاڵ دەکرد، دروستکراوەکانیان دەرووخاند، هەتا ئەوانەی دەکوشت کە لە گەڵ میللەتی دەستەڵاتدار بوون، ئەوەی جێگای سەیرە کەوا پرۆسەکانی بۆمبابارانەکە ورەی بەرز دەکردینەوە. هیوامان زیندوو بۆوە بۆ رزگار بوون و هەڵاتن لەو دۆزەخەدا. بۆچوونەکان دوور دەدرێشتن و بوونی پەیوەندی هاوبەشمان لە نێوان هاوپەیمانان و ئەو بزاڤە نهێنیە بچوکەی ناو ئوردوگاکە هەست پێکرا، ویستمان لە نێوان رووخان و هەڵاتندا ریز کردنی هاوبەش بدۆزینەوە، رووخانەکەی کە لە ئاسمانەوە بە فڕۆکە بۆمبا هاوێژەکان و مردنمان، ئێمە کە رامان کرد. هەتا

ئەگەر ناچاریش کرابایین بکرێینە مرۆڤی بە بۆمبا چێنراو ، بە داخەوە ئەوانە هەموو رووی نەدا.

شالوم لیندنباوم، یەکێکە لەوانەی لە ئوشفیتز ـ مونوفیتز بوو و لە ژیاندا ماوە.

بۆمباباران کردنی ئوشفیتز

لە بەر چاوی هەموو جیهاندا لە مایو/ئەیار 1944دا پرۆسەی دوورخستنەوەی جولەکە لە هەنگاریاوە لە رێگای سلۆڤاکیا بۆ ئوشفیتز ئەنجام درا. چەندین رێکخراو و کەسایەتی لە حکومەتی ئەمریکی و بەریتانی پارانەوە شتێ بکەن بۆ راگرتنی ئەم رۆیشتنە. داواش کرا بە تایبەتی بۆمبابارانی ئوردوگای قڕکردنی ئاوبانگ خراپی ئەو کات بیرکناو بکرێت یان هێڵەکانی ئاسنی شەمەندەفەرەکان خاپوور بکرێت.

دوا ساڵی شەڕەکە بوو، هاوپەیمانەکان کۆنترۆڵی بواری ئاسمانی ئەوروپایان کردبوو، فرۆکە ئەمریکیەکان لە ئیتالیا هەڵدەستان و لە نزیک ئەو ناوچەیەدا و لە ئوردوگاکەدا دەفرین، بەڵام لە بەر چەند هۆ هاوپەیمانەکان گوێیان نەدایە ئەو داوایە بێ هیوایانە. هەندێ لە هۆیەکانی لایەنە رەسمیەکان شەرمەزاری دەبەخشێ. وەزیری بەریتانی ریتشاردلو وەڵامی سەرکردەی جولەکە حاییم وایزمانی لە سیپتمبر/ ئەیلول 1944 دا داوەتەوە: ((سەرکردایەتی هێزی ئاسمانی زۆر وردبینانە شرۆڤەی کردووە، بەداخەوە پێت رادەگەیێنم کەوا لە بەر ئەنگزە تەکتیکیە زۆرەکان لەم زەروفانەدا هیچ بژاری ترمان نیە بێجگە لەوەی داواکەت رەت بکەینەوە. هەندێ لە مێژوونوسەکان وا دەزانن دژایەتیکردنی سامیەت دەوری هەبووە، تا ئیمڕۆش ئاکۆکی هەر هەیە: سوودیان لەم هەڵە وەرنەگرت بۆ رزگار کردنی ئەو جولەکانەی لە رێگاوە بوون بۆ ژوورەکانی گاز.

پەندەکان

نوسەری فەرنسی خاتوو شارلوت دلبو گیراوێکی سیاسی بووە لە ئوشفیتز . بیرکناو باس لە بناغە بێبنەکە دەکات کە لەجیهانی ئوردوگای نازیەکان دۆزرایەوە، نوسەرەکە وای لێکردبین کەوا بێ چاو قوچاندن چاودێری ئەم جیهانە بکەین و هەوڵ بدەین ((کە تێبگەین)) لە هەمان کاتدا ئەو زانینەی ئەو پێشکەش کردبین شارەزاییەکانی ((بێ سوود)) بوون.

هۆشیانەی فرکردنەکە توندرەویی نادەمەزرێنێ دژ بە دەست خستنی پەندەکان.

ئەو وێرانەی لە کاتی شەڕی جیهانی دووەم رووی‌دا تا ئێستاش لە دەرەوەی چوارچێوەی توانامانە بۆ تێگەیشتن، بۆ شەڕەکە دوو هۆکار هەبوون ، لە لایەک شەڕەکە سیاسی ((لاسایی)) بوو، ملیونەها کەس گیانی لە دەستدا. بەڵام هۆکاری دووەم جیاوازە، شتێکی تازە بوو ، شەڕێکی ئایدلۆژی بوو بە شێوەی سەرەکی دژ بە جولەکە بوو و ئامانجەکەشی سڕینەوەی بایولوژیای بوون بوو لە ئەوروپادا، جولەکە لە ئەوروپا دوارۆژیان هەبوو ئەوەش پرسیارێکە بە کراوەیی دەمێنێتەوە بەڵام لەوە دڵنیاین کەوا کاری وا لە مێژوو و گەشەی ئەوروپا بە شێوەیەکی خراپ کرد.

ئێمە زۆر لە سەر کۆمەڵکوژی جولەکە دەزانین، ((چۆن)) ئەوەیان ماوەیەکی زۆر پرسیارێکی گرنگ بوو بۆ توێژینەرەوەنان، بەڵام پرسیاری ((بۆ)) . بۆ نموونە 90٪ منالانی تەمەن لە ژێر 15 سالیدا لە ئەوروپا دەبێ بمرن. ئەوەش ئیمرۆ گرنگە وەك چۆن ئەو کات بۆ قوربانیەکانیش گرنگ بوو. زۆر رۆشنفکرەکان بانگێشەی ئەوە دەکەن کەوا هەرگیز تێناگەن ((بۆ)) . تێگەیشتنی دوارۆژی تەواو بۆ فرکردنەکە دەکەوێتە دەرەوەی چوارچێوەی توانینی تێگەیشتنی مرۆڤایەتی.

بەڵام نکۆڵیکردنی پشتاوپشتی پاش فرکردنەکە یان بایەخ پێ نەدانی مەترسی گەورەیە بۆ دوارۆژی هاوبەشمان. بەڵام نوسەر بریمولیفی دەڵێ: ((ئەوەندە ئاسان و خۆش نیە ئەم بناغەیە بەدکاریە هەڵدەینەوە (....) وا لە مرۆڤ دەکرێت بە زانەوە تەماشای دوور بکرێت و نەکرێ ببینن و ببیسن: دەبێتە شەیدایی بۆ

مرۆڤ هەتا بەرگری بکات)). ((مرۆڤ هیوادار بوو کەوا مەسەلەکە رووی نەدابایە، شتەکە تاریك و ناشیرینە، بەڵام لەو کاتەوە کە فڕکردنەکە رووی داوە تا ئیمرۆش دەبێتە بەشێك لە میراتی ئەورووپا)).

بە بۆچوونی مێژوونوسی عومەر بارتوق، ئەوەیان کارێکی زۆر ترسناکە ((کە نەتوانرێت هیچ شتێ لە فڕکردن فێرببین)). فڕکردن ((سەرجەم ناواخنەکەی و هەموو بۆشایەکان، جارێکیتر بێمانایە)). دەرئەنجام هەموو پرسیارەکان لە دەوری دەسوورێنەوە کەوا پەندەکان هیچە. ئەوە بۆچوونێکی بەهێزە، فڕکردن ئەو کونە رەشەیە لە مێژووی جیهانی هاوچەرخ و مێژووی ئەورووپا. فڕکردن لە بەر ئەوە رووی‌دا چونکە کەسانی وەك من و تۆ نەخشەی کۆمەڵکوژییان داتاشیوە و بە چەند ساڵی بەردەوام جێبەجێیان کرد. دەتوانرا بژاریتر بدۆزرێتەوە و دەیانتوانی ئەوە نەکەن.

بەرپرسیەتی هەر دەکەوێتە سەر ئەستۆی باوکەکان، مامۆستایەکان ، سیاستمداران و هەموو ئەو گەورانەی منداڵان فێر دەکەن و ئەوانیش لە لایەن خۆیانەوە منداڵان فێرکەن، بژاری چاك هەیە . بەڵام تەنیا ئەگەر مرۆڤ ببینی و زانی کەوا بژاری خراپ بەرەو کێندەری دەروات.

((لە بەر ژمارە ترسناکەکانی قوربانیەکان ئەو تاوانانە بێ وێنەن، مەترسیدارتر ئەوەیە کەوا ژمارەیەکی زۆر لە کەسەکان پەکیان گرتووە بۆ ئەنجامدانی. (....) بەربەرەکانێیان کردووە لە سەر توندکاری و تاوان)).

روبرت ئەتش جاکسون ، دادوەر لە دادگاکانی نورنبیرگ.

ئای، ئەوانە کەی دەزانن

دەزانن کەوا برسیەتی پرشنگ لە چاوان دروست دەکات و تێنویەتیش تاریکتری دەکات

ئای، ئەوانەکە دەزانن

دەزانن مرۆڤ هەیە دەتوانێ ببینێ دایکی دەمرێ و گریانی نەیێت.

ئای، ئەوانەی کە دەزانن، دەزانن کەوا مرۆڤ بەیانیان پەرۆشە بۆ مردن و ئێوارانیش لێی دەترسێت.

ئای، ئەوانەی کە دەزانن

دەزانن ڕۆژێك لە ساڵێك درێژترە و چرکەیەك لە ژیان درێژترە
ئای ئەوانەی کە دەزانن قاچ لە چاو ناسکترە و دەمارێك لە قاچ بە هێزترە و دڵ
لە پۆلا رەقترە.
(... ......)
دەزانن، ئازار دوایی نیە و تۆقاندن بێ سنوورە، ئەوە دەزانن
ئێوە ئەوە دەزانن

شارلوت دلبو
((ئیڤا نوکربیرك وەریگێراوەتە سەر زمانی سویدی)).

بەسەرهاتە زیندووەکان
بەشداریکردنی ڕاگەیاندنە لە سەر قڕکردن.

لە دانوستانی سەرۆك حیزبەکان لە یونیو/حوزیرانی 1997دا یوران پێرشۆن سەرۆکی حکومەت پێشنیاری کرد کەوا کارێکی ڕاگەیاندنی بەر فراوان لە سەر قڕکردن بکرێت بە ناوی بەسەرهاتە زیندووەکان ، مەبەستیش ئەوە بوو قڕکردن لە کاتی شەڕی دووەمی جیهان بکرێتە خاڵێکی وەرچەرخان بۆ بابەتی هاوکاری مرۆڤایەتی و دیموکراسیەت و یەکسانی لە نێوان هەموو خەڵکدا. لە بەر ڕۆشنایی زانیاری و گفتوگۆ ئیش بۆ درێژەی دووبارە کردنەوەی ئەمە بکرێت. پێویستە قڕکردن زەنگی هوشیارکردنەوە بێت کەوا بەردەوام لێبدات تا هوشیار بین ئەوەك ڕوویدات ئەگەر بەردەوام نەبین لە سەر گفتوگۆ لە سەر دیموکراسی و بەها مرۆڤایەتیەکان.

دەستپێشخەرەکەی بەسەرهاتە زیندووەکان لە سێ بەش پێکهاتووە:

. چالاکی کردن بۆ دەرخستنی هەڵوێستی سیاسی هاوبەش لەمەڕ حاشاکردن لەو هێزانەی قڕکردن رەت دەکەنەوە و پاڵپشتی ئەو ئایدلۆژیانەش دەکەن کە دوای کوشتنی بە کۆمەڵن.

- زانیاری بۆ دایك‌وباوكان و هاوڵاتیان و دانانی لاپەڕەیەك لە سەر ((تۆڕی ئەنترنێت)) بۆ زانیاری كۆ كردنەوە لە سەر قڕكردن، ناونیشانی ئەم لاپەڕەیەش بەم جۆرەیە WWW.levandehistoria.org

- هاوبەشكردنی راگەیاندنی ئاراستە كراو بۆ خوێنەنگاكان وەك فلیم. رێكخستنی كۆر بۆ مامۆستایان و كردنەوەی مەڵبەندی راهێنانی نیشتمانی بۆ توژینەوە و فێربوون لە سەر قڕكردن و كۆمەڵكوژی لە زانكۆی ئوپسالا.

هاوهەڵوێستی حیزبەكانی ناو پەرلەمان

قڕكردن یەكێكە لە درندەترین تاوان كە دەرحەق بە مرۆڤایەتی كراوە، نازییەكان ملیونەها مرۆڤیان كوشت، ئیمرۆ وا دەردەكەوێ كەوا ئەم تاوانانە نەگونجاو بوون، گەرچی تەنیا هەر پەنجا ساڵ بەسەر ئەنجامدانی تێپەڕیوە.

ئێمەی كە هەموویان دەخوازین لە كۆمەڵگایەكی پەیوەست بە بەهاكانی مرۆڤایەتی و دیموكراسی و دابینكردنی مافەكانی هەموو لایەك بژین و رووبەڕووی ئایدلۆژیای توندڕەوی بوەستین. ئاگری دەستەوەستان بەوەستین و ببینین كەوا هێزی نازییەت وا گەشە دەكات و چۆن دەتوانین نكۆڵی لە تاوانەكانیان بكەین. ئەوەی مێژووی لە بیر دەچێتەوە مەترسی بۆ دووبارەبوونەوەی دەكات. ئەوانەی تاوانەكانی نازییەكانیان بینیوە لە ژیاندا ماون. پێویستە بە مردنیان راستی رووداوەكانی پێش پەنجا ساڵ نەمرێت. پێویستە ئازارەكانیان لە بیر نەچێت. ئەركمان ئەوەیە كەوا كۆشش بكەین ئەمە دووبارە نەبێتەوە.

لەبەر رۆشنایی ئەم بناغەیەدا حكومەت دەستپێشخەری ((بەسەرهاتە زیندووەكان)) ئەنجام درا. ئەمەش خۆپیشاندانێكی گەورەیە بۆ زۆر كردنی زانیاری خەڵك لە سەر قڕكردن.

بەشداری كردنەكە گەورە بوو، بەشە گرنگەكەش ئەوە بوو راوەستانی حیزبەكانی ناو پەرلەمان هاوشانی یەك و لە پشت دەست پێشخەری ((بەسەرهاتە زیندووەكان)). من وەك سەرۆكی حكومەتی سوید سەربەرزم بەوەی هەڵبەندین لە خەباتا دژ بە نازییەت و لە پێناوی بەهاكانی مرۆڤایەتی.

یوران پیرشۆن - پارتی سۆشیالیستی دیموكراس.

بێدەنگ بەرامبەر فرنەکانی سوتاندنی ئوردوگاکانی فڕکردنی نازییەکان ڕاوەستام. لە لای گۆرە کراوە بە کۆمەڵەکان پاش سەر بڕینەکانی درندانەی شەڕی بۆسنە ڕاوەستام. پێناسە کردنی کاریگەرییەکانی فڕکردنی بە کۆمەڵی سەردەمی ستالینم خوێندەوە. ڕەنگە ئەوانە دووبارە ببنەوە، هیتلەرێکی نوێ مەرج و پێویست نیە، یان ستالینێکی تر پەیدا بێتەوە. بەڵام ترسان لە بێگانە دەبێتە هۆی یەکتری نەبوردن، یان ڕق مەزن بکرێت و لە خەڵکا بووروژێنێت، ئینجا بازنەی کوشتن پەیدا دەبێتەوە و فراوان دەبێت، کوشتنی ئەوانەی ئاکاریان جیاوازە، یان ئەوانەی بۆچوونیان جیاوازە، یان ئەوانەی بڕوای ئاینیتریان هەیە. جولەکە، یان سپی، یان ڕەش و خەڵکیتر. کوشتنی خەڵکیتر بەس لەبەر ئەوەی جیاوازن لە تۆ.

بۆیە زۆر گرنگە لە مێژوو فێربین ، پێویستە هەرگیز لە بیر نەکەین و پێویستە پەندی لێوەرگرین. ئەوەی لە زۆر ڕەوشا وەك کەس و میللەت و شارستانی جیامان دەکاتەوە هەر ئەوەش گەشەبوونمان دەوڵەمەند دەکات و وزەی دەداتێ. کاری هاوبەشی توند لە نێوان کەسەکان و میللەتان و حکومەتان دەبێتە بەربەستی هێمن لە ڕووی درندایەتی بۆ کوشتارێکی تازە.

کارل بلت . پارتی پارێزگاران.

هەموو کەس تایبەتمەندی خۆی هەیە و لە بەر جۆری دیای دەبێ بەرێزەوە پێشوازی لێبکرێت. بنچینەکانی کۆمەڵگای دیموکراسی ئەوەیە کەوا دەبێ کراوە و سینگ فراوان بێ بەرامبەر کەسانیتر بێ گوێدانی ئاین و ڕەگەز و ڕۆشنبیری یان ناسنامەی ڕەگەزەکەی. بەڵام ئەو پێوانەیە هەتا هەتایە چەسپاو نیە. بۆیە دەبێ هەموو ئەوەیەك بۆ سەرکەوتن و بە دەست هێنانی ڕاستیەکانی مرۆڤایەتی و دیموکراسیەت بچێتە پێش. بۆیە ڕێزگرتن و سینگ فراوانی بابەتی دارشتنی یاساکان نین و یان چارەسەری بەرێوەبردن نین. ئەو پێوانانەی کە دەمانەوێت کۆمەڵگای لە سەر دامەزرێنین دەبێ لە ناخەوە هەڵقوڵاو بێت بۆ ڕێزگرتنی هەموو کەسێك. لاساری دژ بە کەس لاسایە دژ بە بناغەکانی کۆمەڵگای دیموکراسی مرۆڤایەتی. هەموو پێوانەکانی مرۆڤایەتی و بەهاکانی کەسایەتی بە یەکجاری لە سەردەمی هتلر و فڕکردندا ورد و خاش کرابوو، دەبێ ئەمانە

دووبـاره نەبێتـەوە، ئەوەشـە کـە ئێمـەی قـەرزاری ئەوانـە کـردووە کـە ژیانیـان لێکەوتووە، دەبێ هەموو کەسێک بـە چـاوی ئـادەمیزادی یەکسان تەماشا بکرێت، ئەوەیە کە ئێمە خۆمان بە قەرزاری دەزانین.

ئولوف یوهانسون / حیزبی ناوەند

((بۆیە چارێکیتر)) دەڵێین، ئێمـە بەرامبـەر تاوانـەکانی نازییـەکان بەشـۆکاوین، ئینجـا چـارێکیتر و چـارێکیتریش پرۆسـەکانی قڕکـردن، ئوردوگاکـانی گـرتن، کۆمەڵکوژی روو نەداتـەوە، ئەوانـە دواجار لـە بۆسـنە و روانـدا رووی‌دا. سەرەرای ئـەوەی ماوەیـەکی زۆر بـە سـەر لـە ناوچـوونی نازییـەت گـوزەری کـردووە، بـەڵام هێشتا درندایـەتی دەرحـەق بـە جیـاوازی بۆچـوون لـە بیرکردنـەوە لـە لایـەن حکومەتـە دکتاتۆرەکـان پـەیرەو دەکرێـت ؛ بۆیـە دەبێ هـەر بڵێینـەوە ((تـا بـۆ دووبارە بوونەوەیان)) پێش هـەموو شـتێک دەبێ بـەم گیانـە کار بکەین، ئەگەر درندایـەتیمان وەرگـرت وەک کـارێکی ئاسـایی ئـەوە ئێمـە وازمـان لـە خـەبات لـە پێناوی مرۆڤایەتی و پێوانە مرۆڤایەتییەکان هێناوە.

زانـین بناغەیـە و بەشـێکی زانینـی پێویـست تایبەتـە بـە دژایـەتیکردنی سامیەت، مێژووەکەی، خەسڵەتەکانی و جیهانـە نەخۆشـەکەی ، سـەرەرای ئـەوەش دەبیـنین پـارێزەرێکی سـویدی دووانـی ئـەوە دەدات کـە بۆچـی سـڵاوکردن وەک هتلـر کردەوەیـەکی دوژمنداریـە. (لـە یەنایەر/ کانوونی دووەمـی 1998). بەشـی زۆری مۆسیقای سـپی دەسـتەڵات کـە ئیمـرۆ لـە جیهانـدا دەفرۆشـرێت سەرچـاوەیەکی سـویدە. لـە لای مـن ئـەو دوو نموونەیـە بەسـە بـۆ ئـەوەی بڵێم ((بەسـەرهاتە زیندووەکان)) کاریگەری گرنگی دەبێت.

لارش لیونبورگ حیزبی گەلی لیبرال.

بـۆ ئیمـرۆ کـارێکی زینـدە گرنگـە قڕکـردن بـەبیر بهێنینـەوە، هـەر لەبـەر ئـەوە ناکاسـانێ هەن نکـۆڵی لـە رووداوانـی قڕکـردن دەکەنـەوە، بەڵکو لەبـەر ئـەوەش کـە گەشەی کۆمەڵایەتی لـە ئـەوروپای ئیمـرۆ ئـەوە نیـشان دەدا کـە هەنـدێ لێکچوون هەیە لە گەڵ ئەو کاتانەی پێش وەرگرتنی نازییەکان دەستەڵات لە ئەڵمانیادا.

مرۆڤایـەتی لـە کـاتی شـەڕی دووەمـی جیهانیـدا قوربـانی گرانـی پاشـان زانـی و فێربوو کەوا ئەنگزە ئابوورییەکان، زۆر بوونی بێکاری و بێ ئاسایشی کۆمەڵایەتی

وەك رابردوو هێزە نادیموكراسییەكان جیاوازی رۆشنبیری و رەگەزی دەبینن، خۆیان بە ئایدلۆژیای رەگەزپەرستی چەكدار دەكەن و لە قوربانییەك دەگەڕێن، ئەوەش بۆ ئەوەیە تا هەموو كەموكورییەكانی كە هاتوونەتە پێش رەوشە كۆمەڵایەتییە خراپەكانیان بخەنە ئەستۆی كە لە ئەنجامی ئابەكسانی و ناراستییەكان پەیدا بوون.

بێگومان بەخشی زانیاری و زانیاری دژ بە نازییەت و رەگەزپەرستی كارێكی پێویستە، بەڵام دەبێ هاوشان بێ بە كردەوەی بەهێز و دژ بە بێكاری و جیاكردنەوەی ناوچەنشینەجێییەكان و رەوشە كۆمەڵایەتیە خراپەكانیتر.

گودرون شیمان/ حیزبی چەپ

ئێمە دەڵێین نازانین ئەوە چۆن رووی‌دا، مێژووەكەمان و ئەو كارەساتانەی پێنش پەنجا ساڵ لە ئەوروپا رووی‌دا ، فێركردن، رووی‌دا چونكە كەسانی وەك من و وەك تۆ بەرگرییمان لەبەر جیاوازی لە مافی مرۆڤ نەكرد. بەرگرییمان لە مافی ئازادی جیاوازی لە بۆچوون و بڕوا نەكرد. بەرگری نەكرا لە مافی ئازادی جیاوازی لە بۆچوون و بڕوا. ئاوێتە نەبوون دژ بە رەگەز پەرستی و دژایەتی بێگانە لە كاتی پێویستدا. پێویستە ئەم كارە دووبارە نەبێتەوە، تێگەیشتنی بەهاكانی مرۆڤایەتی بۆ هەموو مرۆڤێك پێویستی هاوبەشە، كارێكی زۆر بایەخدارە، تێگەیشتنی هاوكاری هاوبەشانە لە گەڵ ئەوەكانی داهاتوو كارێكی بنچینەیی و پێویستە بۆ كۆمەڵگای دیموكراسی. پێویستە هەموومان بەرپرسیایەتی دامەزراندنی كۆمەڵگایەكمان لە سەر شانە كەوا جێگای هەموومانی لێببێتەوە، كۆمەڵگایەك هەموو هەست بكەن هاوبەشن و هەست بكەن كەوا دەتوانن كاریگەریان هەبێ، كۆمەڵگایەك دیموكراسی و ئاسایش بپارێزێت.

ماریان سامویلسن، پارتی ژینگەی سەوز.

ئەوەی نكۆڵی لە راستییەكانی مێژوو بكات نكۆڵی لە خودی خۆی دەكات. ناتوانین لە شوورەیی مرۆڤایەتی و شەرمەزاری مەزن رزگارمان بێ كە نازییەكان لێی بەرپرسن. بەڵام ئەركی ئەو ئەوانەیە كە ناتوانن لە بیریان بكەین، ئەركی هەموو خێزانێكە و هەموو كەسێكە كە دەوێرێت راستییەكان ببینێ و پارێزگاری لێ بكات و بۆ ئەوەكانیتر بیانگوازێتەوە و باسەوانیان بكات تا نەشاردرێنەوە و

دەستکاری نەکرێن، ئەمانی مێژوو و بەرەڵڵایی وێرانی لە دوا دێت، ئێمە خۆمان بە ئاسانی هەڵدەخەڵەتێنین کەوا ئەوەکەمان و سەردەمەکەمان دەتوانێ رێگا بە خراپەکاری و شێتی بگرێ. بوار بدەینە هێزر رێبەری و دادمان بکات. هەموو کۆمەڵگەیەك بخوازێت رەگەزی هۆشیاری هەبێت ئەوەش هەڵوێستێکی ترسناك و ساختەیە. پێویستە هەموومان بوێرین بۆ هەموو کەسێك روون بکەینەوە کەوا کەس بێ گوێدان لە رەگەز و ئایین و تەمەن و رەگەز و کەلتوور... هتد بەهای چەسپاوی هەیە و نابێ پێشێل بکرێت. پێویستە ئەمانە لە ماڵ و چێشتخانە و شەقام و گۆرەپانەکان و دیدارەکان باسیان لێوە بکەین و بە کردەوەش پاڵپشتی بکەین، تەنیا بە خەباتی هاوشان دژ بەو هەڵسوکەوتانە بوەستن کەوا درۆکان دەیانجوڵێنن، بەوە دەتوانین دارۆز زامن بکەین.

ئەلف سفنسون، پارتی دیموکراسی مەسیحی

ناونیشانی کتێبەکە لە کتێبی پیرۆز، یوئیل 1: 3،2 وەرگیراوە.

((پیرەکان گوێ لەوە راگرن، ئەی دانیشتوانی هەموو زەوی سەرنج بدە، ئایا وەك ئەمە لە رۆژەکانتان یان لە رۆژەکانی باوکتان رووی داوە.

بە ئەوەکانتان بڵێنەوە و ئەوانیش با بە ئەوەکانی خۆیانی بڵێنەوە و بە ئەوەکانی ئەوەی تریش)).

ستیفان بروشفیلد Stéphane Bruchfeld خوێندکاری دکتۆرا لە مێژووی هزر و توژینەوە لە مەڵبەندی توژینەوەی کۆچکردن Centrum för invandrings forskning لە زانکۆی ستۆکهۆلم ، لە بڵاوکراوەکانی نەفرەت لە فرکردن، ئاشیرنکردنی نازیەتی نوێ بۆ مێژووی پاش ئوشفیتز Förnekandet av förintelsen. Nynazistisk historie förfalskning efter Auschwitz.

بول.ئا.لیفین Paul.A.Levine دکتور و توژینەوە، لە مەڵبەندی توژینەوەکانی فرە رەگەزکان Centrum för multietenisk forsking لە زانکۆی ئوپسالا. ئەندامی لیژنەی حکومی تایبەت بە سامانی جولەکە بە پلەی پسپۆر. بروانامەی بڵاوکراوەی هەیە لە ژێر ناونیشانی (لە بەرەڵلایی تا هەڵوێستێکی

کاریگەر: دیپلوماسیەتی سویدی و قڕکردن لە نێوان 1944ـ 1938دا) From indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938-1944.

2ـ مافی چاپ بۆ ستیفان بروشفاید و پول لیفین و سەرۆکایەتی وەزیران پارێزراوە.

نەخشەسازی: ئەیلسا فولفارت Elsa Wohlfahrt

وێنەکان: سانا یوهانسون / بیلدریسورس/ Sanna Johansson/ Bildresurs

نوسینەوە: لینا ئەلین

وێنەی لاپەرەکانی 65،57،53،44،32،24، Jakob Wegelius

وەرگێڕانی بۆ سویدی: ئیفا ئوکربیری Eva Åkerberg

ماریتا زونابند Marita Zonabend

ئەنیتا کارپ Anita Karp

میالوفینجارت Mia Lõwengart

وەرگێڕانی بۆ عەرەبی: Ayad Jabbar

وەرگێڕانی بۆ کوردی: Sherzad Heini

بەرهەمهێنان: Invandrartidningen

چاپ: چاپخانەی نورشتت ـ ستوکهۆلم Norstedts tryckeri 1999

لە سەر کاغەزی مونکن کریم چاپکراوە

ژمارەی جیهانی یەکگرتووی کتێب ....

بڵاوکرانەوە: سەرۆکایەتی وەزیران / ستوکهۆلم

کتێبەکە لە دەست پێشخەری راگەیاندنی ((بەسەرهاتە زیندووەکان)).

لە ناوەرۆکی کتێبەکە نوسەرەکان بەرپرسن.

دەستەی کتێبە بەرنامەییەکانی دەزگای بەخشی ناتور نوك کولتور / یارمەتی بەخشی ئەم کتێبەی داوە.

HOLOKOST

SHERZAD HAINY